

mütefekkir

Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi

cilt / volume: 6 • sayı / issue: 12 • aralık / december 2019 • 441-470
ISSN: 2148-5631 • e-ISSN: 2148-8134 • DOI: 10.30523/mutefekkir.659192

ABBÂSİLER DÖNEMİNE KADAR MİSİR'DA KIPTİLER VE MÜSLÜMANLARLA İLİŞKİLERİ

The Relations between Copts and Muslims in Egypt Until the Abbasid Era

Murat GÖK

Dr. Öğr. Üyesi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü İslam Tarihi Anabilim Dalı, Karaman, Türkiye
Assist. Prof., Karamanoglu Mehmetbey University Faculty of Islamic Education Department of Islamic History and Arts Department of Islamic History, Karaman, Turkey
muratgokh@hotmail.com | <https://orcid.org/0000-0003-3119-0209>

i Makale Bilgisi / Article Information:

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received: 13.03.2019
Kabul Tarihi / Accepted: 23.08.2019
Yayın Tarihi / Published: 31.12.2019

” Atıf / Cite as: Gök, Murat. “Abbâsiler Dönemine Kadar Mısır'da Kıptiler ve Müslümanlarla İlişkileri”. *Mütefekkir* 6/12 (2019): 441-470. <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.659192>.

© Telif / Copyright: Published by Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi / Aksaray University Faculty of Islamic Education, 68100, Aksaray, Turkey. Tüm Hakları saklıdır / All rights reserved.

🔍 İntihal / Plagiarism: Bu çalışma hakem değerlendirmesinden geçmiş, bir intihal yazılımı ile taranmıştır. İntihal yapılmadığı tespit edilmiştir. This article has gone through a peer review process and scanned via a plagiarism software. No plagiarism has been detected.

ABBÂSÎLER DÖNEMİNE KADAR MISIR'DA KIPTİLER VE MÜSLÜMANLARLA İLİŞKİLERİ

Öz

İslâm'ın ilk dönemlerinde Müslümanlar farklı coğrafyalara hâkim olmuşlar ve buralarda farklı etnik ve dini kimlik sahibi topluluklarla ilişkiye girmişlerdir. Bu bağlamda fetih öncesinde Bizans için, fetihten sonra ise Müslümanlar için büyük önem ifade eden Mısır, Hz. Ömer döneminde hâkimiyet altına alınmıştır. Fetih sırasında Mısır topraklarında genel olarak Kıptî yerli halk ve Bizans destekli Rumlar yaşamaktaydı. Kıptîler kendilerine özgü yaşam şekilleriyle yöneticilerinden farklı özelliklere sahiptiler ve Mısır'da ikinci sınıf insan muamelesi görmekteydi. Bu çalışmada Mısır diyarının yerli halkı olan Kıptîler'in İslâm öncesindeki yaşantıları ve fetihle birlikte yeni idarecilerle olan ilişkileri Emevîler dönemini de içine alacak şekilde konu edilmiştir. İlk fethedilen bölgelerden olan Mısır'da görevli valiler ilk dönemlerden itibaren halka daha önce yaşadıkları olumsuzlukların aksine hoşgörülle yaklaşmışlar, inanç özgürlüğü başta olmak üzere huzur içerisinde bir hayat yaşama imkânı sunmuşlardır. Kıptî Hıristiyan halkın önemli bir kısmı fetihten sonraki birkaç yüzyıl içinde İslâm'ı tercih etmiş, bir kısmı ise cizye vergisini düzenli olarak ödemişlerdir. Ancak özellikle bazı Emevî idarecilerinin vergilerle ilgili bir kısım uygulamaları yerli halkın öfkesine ve ayaklanmaların yaşanmasına sebep olmuştur. Buna rağmen genel olarak baktığımızda fethinden Abbâsîler dönemine kadar olan yaklaşık yüz on yıllık bir sürede Kıptîler Müslüman idareci ve yöneticilerle huzur içerisinde yaşamışlardır. Müslümanların Mısır'daki Hıristiyan halkla olan ilişkileri ilk dönemde Müslüman idarecilerin Gayr-ı Müslim tebaaya olan yaklaşımı hakkında da bilgiler vermesi yönüyle önemlidir. Bu çalışmada Kıptîlerin Mısır'ın fethinden sonra özellikle Emevîler döneminde Müslüman idarecilerle olan ilişkilerinin hangi düzeyde olduğunun ortaya konulması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Kıptîler, Emevîler, Mısır, İslâm Fetihleri.

The Relations between Copts and Muslims in Egypt Until the Abbasid Era

Abstract

In the early periods of Islam, Muslims had dominated different geographies and had intercourse with different ethnic and religious communities. In this context Egypt which is of high importance for Byzantine before the conquest as well as for the Muslims after the conquest has been conquered during the time of Omar. During the conquest, Coptic locals and Byzantine-backed Greeks generally lived on the Egyptian territory. The Copts had different characteristics than their rulers with their unique way of life, and they were treated as second class people in Egypt. In this study, Coptians, who are the indigenous people of the Egyptian land, have been subjected to the pre-Islamic life and the relations with the new rulers together with the conquest, including the Umayyad period. In Egypt, which was one of the first conquered regions, the governors unlike the previous negativity, approached with tolerance, freedom of belief and peace. An important part of the Coptic Christian population preferred Islam over a few centuries following the conquest, while others paid their taxes regularly. However, some of the practices of some Umayyad rulers related to taxes caused the indignation and resentment of the indigenous people. Nevertheless, the Copts lived in peace with Muslim rulers over a period of about a decade, from the conquest until the Abbasid era. In terms of providing information about the approach of Muslim administrators to non-Muslim citizens, Muslims' relations with the Christian public in Egypt are important. In this study, it is aimed to reveal the level of the relationship between Coptic Christians and Muslim administrators after the conquest of Egypt, especially during the Umayyad period.

Keywords: Islamic History, Copts, Umayyad, Egypt, Islamic Conquests.

GİRİŞ

Râşid Halifeler döneminde başlayan fetih dalgasıyla birçok coğrafya İslâm hâkimiyetiyle tanışırken, Müslümanlar da fethettikleri yerlerde Arapların dışındaki birçok milletle ve inançla tanışma imkânı buldu. Bu minvalde, Hz. Ömer döneminde Mısır topraklarının fethiyle Kıptî Hıristiyanların çoğunlukta olduğu bir halk kitlesiyle karşılaşıldı. Yeni idareciler daha önceki idarenden hoşnut olmayan yerli halka iyi bir muamelede bulunarak halkın ilgisini kendilerine çekmeyi başardılar. Bu durum, Mısır'da İslâmlaşma sürecine olumlu katkı sağladı. Zaman zaman kendisini gösteren mali kaynaklı gerilimlerin dışında Müslüman idareciler Kıptîlerle genellikle barış içinde yaşadılar.

Araştırma konumuzla alakalı olarak son dönemde ülkemizde bir takım akademik çalışmalar kaleme alınmıştır. Bunlardan Mücahit Yüksel'in *Emevîler Döneminde Hıristiyanlar* adlı doktora çalışması önemlidir. Yüksel, çalışmasında Emevî idaresindeki Hıristiyan halkın sahip olduğu özelliklere ve Hıristiyanların İslam toplumuna etkilerine dikkat çekmiştir. Yine Ekrem Sert'in *Mısır Kıptî Kilisesi ve Günümüzdeki Durumu* adlı yüksek lisans çalışması Kıptî Kilisesinin tarihini ve Kıptîlerin Müslüman idaresi altındaki durumlarını konu etmektedir. Ayrıca Kevser Beyazyüz'ün *Mısır'da Toplum, Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Yaşam (Fethinden Emevîler Döneminin Sonuna Kadar)* isimli yüksek lisans tezi de Emevîlerin sonuna kadarki süreçte Mısır'da yaşayan etnik ve dinî toplulukları konu edinmesi yönüyle araştırmamızda kısmen faydalandığımız akademik çalışmalardandır.

1. KIPTÎ KAVRAMI

Kıptî kelimesinin kökeni hakkında kaynaklarda farklı bilgiler bulunmaktadır. Bunlar içinde bu kelimenin Yunanca "Aigyptos" kelimesinin bazı harflerinin düşmesiyle "gypt" şeklinde kullanıldığı ve bugün Avrupa dillerinde "Egypt" ve "Copt" olarak karşılık bulunduğu,¹ eski Mısır'da bulunan "Koptos" şehrinin isminden alındığı bilgileri kaynaklarda yer bulmaktadır.² Yine bir kısım Arap müellife göre ise Nuh Peygamber'in torunlarından olduğu belirtilen, Mısır krallarından Kuftaim'in isminden geldiği iddiası da mevcuttur.³

Yaygın kanaate göre ise kıpt (قبط) kelimesi Yunanlıların Mısırlılar ve Nil deltası sakinleri için kullandığı "Aigyptos" kelimesinin kökünü teşkil eden "gypt" in Arapça karşılığıdır. Hıristiyanlığın Mısır'a girmesiyle yerli halk olan Kıptîler bu dine girmiş ve Mısır'daki Hıristiyan halk bu isimle anılır olmuştur.

¹ William James Durant, *Kıssatu'l-hadâra* (Beirut, 1988), 12: 125; Aziz Suryal Atiya, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi* (İstanbul: Doz Yayınları, 2005), 28.

² Gaston Wiet, "Kıptîler", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı, 1967), 6: 716; DİA, "Kıptîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25: 424.

³ Ebu'l-Abbas Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkadir el-Makrizî, *el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hitât ve'l-Âsâr* (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997), 1: 41; Atiya, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, 28.

Müslümanlar Mısır topraklarını fethettiklerinde de bölgeden Dâru'l-Kıbt diye söz etmişlerdir.⁴ Bunların dışında kelimenin başka anlamları da bir kısım kaynaklarda belirtilmektedir.⁵

Kıptî kelimesi, eski zamanlardan beri Mısır'ın yerli sakinleri için kullanılmıştır ancak Kıptîler'in ne zaman Nil vadisine geldikleri konusunda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.⁶ Bu isim Hıristiyanlığın bölgeye girmesiyle diğer anlamlarını zamanla yitirmiş ve Mısır'da yaşayan Hıristiyan toplumu ifade eder olmuştur. Bundan dolayı "Kıptî" dinî değil, sosyolojik bir terimdir.⁷ Bölgenin 642'de Müslümanlar tarafından fethedilmesinden bugüne kadar da bu kullanımı devam etmiştir.⁸

2. MÜSLÜMANLAR TARAFINDAN FETHİNE KADAR MISIR'DA HİRİSTİYANLIK VE KIPTİLER

2.1. Hıristiyanlığın Mısır'a Girişi

Hız. İsa'nın davetine başlamasından sonra onun destekçileri olan havari-ler, Kudüs dışına dağılarak yeni inançlarının yeryüzüne yayılması için çalışmışlardır.⁹ Bu amaçla Hıristiyanlık ilk dönemde Antakya, Tarsus, Efes yoluyla Roma'ya kadar götürülmüştür.¹⁰ Zamanla bu din Mısır topraklarına da girmiştir. Ancak Hıristiyanlığın Mısır'a ne zaman girdiği konusu Kıptîler ile Kıptîlerin dışında kalan Hıristiyan dünya arasında tartışmalı bir konudur.¹¹

Mısır toprakları Hıristiyanlık tarihi açısından önemli topraklardır. Antik Hıristiyanlık çağının teolojik eğitiminde ve araştırmalarındaki en önemli kurum olan İskenderiye Katesizm Okulu İskenderiye'de faaliyet göstermiştir. Bu okulun mensupları Hıristiyan teolojisinin ilk sistemlerini formüle etmişler ve tefsir alanında önemli eserler ortaya koymuşlardır. Bu okul, dünya üzerinde Hıristiyan öğretisinin anlatılmasına yönelik kurumsal ilk çalışma olarak nitelendirilmektedir.¹² Okulun Aziz Markos tarafından kurulduğu yönündeki Ortodoks kaynaklarda geçen bilgiler ise efsane türündendir. Okulla ilgili ilk atf MS190 yıllarında ölen Pantaenus'un hayatında geçer.¹³

Kıptîler'e göre Mısır'a ilk defa Hıristiyanlığı getiren kişi İncil yazarı Aziz

⁴ İbrahim Sadeddin, *el-Milel ve'n-nihal ve'l-a'râk (Humûmu'l-ekalliyyât fi'l-vatani'l-Arabî)* (Kahire, 2018), 3: 8; Yakup Nahle Rufeyle, *Târîhu'l-ümmeti'l-Kıptîyye* (Mısır: Matbaatü Metropol, 2000), 4.

⁵ Bk. Mustafa Erdem, "Kıptî Kilisesi Üzerine Bir Araştırma", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36/1 (1997): 143-145; İzzettin Artokça, *Kıptîler* (Ankara, 2013), 4.

⁶ Artokça, *Kıptîler*, 4.

⁷ Erdem, "Kıptî Kilisesi Üzerine", 145.

⁸ Ekrem Sert, *Mısır Kıptî Kilisesi ve Günümüzdeki Durumu* (Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2017), 9.

⁹ Ahmet Sağlam, *Tolunoğullarının Kuruluşundan İhşidilerin Yıkılışına Kadar Mısır'da Gayr-i Müslimler* (Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi, 2011), 23.

¹⁰ Erdem, "Kıptî Kilisesi Üzerine", 148.

¹¹ DÍA, "Kıptîler", 25: 424.

¹² İsmail Ahmed Anter - Hüsâm Abbâdi, *Delîl müciz li âsâri'l-Medîneti'l-İskenderiyye* (İskenderiye, ts.), 7; Artokça, *Kıptîler*, 10.

¹³ Atiya, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, 47.

Markos'tur. Kıptî kilisesinin kurucusu olan Markos, yaptığı çalışmalar sebebiyle bu dine nefretle bakan bir kısım yerli halk tarafından öldürülmüştür.¹⁴ Onlara göre Aziz Markos I. yüzyılın ortasında İskenderiye'ye gelmiş ve MS 68 yılında putperestler tarafından sokaklarda sürüklenerek acımasızca öldürülmüştür.¹⁵

Bu kilise İsa'nın havarilerinden Markos tarafından kurulması sebebiyle önemli sayılmış ve Kıptîler tarafından patriklerine "Yeryüzünde İsa'nın Konuşan Sesi" unvanı verilmiştir.¹⁶ Kilise ise Afrika'da ilk olması hasebiyle "Afrika Kiliselerinin Anası" kabul edilmiştir.¹⁷ Kıptîlerin dışında kalan Batılı Hıristiyan kaynakları ise Hıristiyanlığın Mısır'daki durumunun Demetrius (188-230) zamanına kadar tam olarak bilinemeyeceğini ifade etmektedirler.¹⁸ Çoğu Hıristiyan tarafından Mısır'da ilk kilisenin kuruluşunun Demetrius döneminde olduğu kabul edilmektedir.¹⁹

Yunan ve Romalı yöneticilerin milâdî ilk asırdaki zulüm ve işkencelerine rağmen bu yeni dinin Mısır'da hızla yayıldığı anlaşılmaktadır. Öyle ki Demetrius dönemine kadar organizeli bir yapıyı meydana getiremeyen Hıristiyanlar, bu dönemde teşkilâtlı hâle gelebilmişlerdir. MS II. yüzyılda bu yeni din özellikle İskenderiye'de taraftar toplayarak özel bir yer edinmiştir.²⁰ Ancak Roma İmparatorları I. Konstantinos ile Licinius'un MS 313 yılında yayınladıkları Milan Fermanı'na kadar Mısır'da da Hıristiyanlar çoğunlukla baskı altında yaşamışlardır.²¹

Sonuç olarak Hıristiyanlara yapılan baskılar sebebiyle bu dinin ilk dönemlerde Mısır'a girdiği, Kilise teşekkülünün ise II. yüzyılın sonlarında gerçekleştiği söylenebilir. Çünkü Kıptîlere ait en eski kaynakların varlığı III. yüzyılın sonu ile IV. yüzyılın başına işaret etmektedir. Hıristiyanların Mısır'daki varlığına kesin gözüyle bakılan dönem ise III. yüzyıl olarak kabul edilebilir. MS 313 yılındaki Milan Fermanı'ndan sonra Mısır'da bu din IV. yüzyılda hızla yayılmış, aynı yüzyılın ikinci yarısında İskenderiye halkının büyük bir kısmı Hıristiyan olmuştur. İskenderiye şehri, Mısır Hıristiyanlığının da merkezi olmuştur.²²

¹⁴ Sağlam, *Tolunoğulları*, 23; Atiya, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, 40.

¹⁵ Ayşenur Baş, *Papa III. Şenuda Döneminde Mısır'da Kilise-Devlet ve Kıptî-Müslüman İlişkileri* (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2013), 7; Sert, *Mısır Kıptî Kilisesi*, 6; Atiya, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, 39; Cemal Abdülhâdi, *Fethu Mısır* (Kâhire, 1999), 24.

¹⁶ Atiya, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, 37.

¹⁷ Sert, *Mısır Kıptî Kilisesi*, 6.

¹⁸ Atiya, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, 42; Erdem, "Kıptî Kilisesi Üzerine", 148.

¹⁹ Sert, *Mısır Kıptî Kilisesi*, 6.

²⁰ Seyyid Abdülaziz Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye ve hadâratuhâ fi'l-asri'l-İslâmî* (İskenderiye: 1982), 41; DîA, "Kıptîler", 25: 424.

²¹ DîA, "Kıptîler", 25: 424.

²² Baş, *Papa III. Şenuda*, 7-8.

2.2. Konsiller Süreci ve Fetih Öncesi Dönemde Kıptîlerin İdarecilerle İlişkileri

Milâdî ilk asırlarda Roma topraklarında yeni din Hıristiyanlığın ortaya çıkışı ve yayılışı çok sancılı olmuştur. Romalı imparatorlar, Hıristiyanlığın ilk yüzyılında, halkın sesine kulak vermiş görünerek yasaların yazılı gereklerini yerine getirerek Hıristiyanlığı yasaklamışlardır.²³ Mısır'da Hıristiyanlar Markos'tan sonra dikkatleri üzerlerine çekmemek için sakin bir hayat yaşamayı tercih etmişlerdir. Kaynaklar bu süre içinde (68-168) on patriğin göreve başlayış ve ölüm tarihlerini vermekle yetinmiş ve 12. Patrik Demetrius (188-230) dönemine kadar hiçbir ayrıntıya girmemiştir. Bu imparator döneminde ilk kez idarenin eliyle Mısır Hıristiyanlarının katledilmesine şahit olunmaktadır. İmparator Septimius Severus (193-211) Hıristiyanlığa geçişin ne pahasına olursa olsun durdurulması için ferman çıkarmış, onun 202 tarihli fermanı Mısır'da, etnik kimliğine bakılmaksızın Yunan, Yahudi ya da Mısırlı herkes için şiddetle uygulanmıştır. İskenderiye Kateşizm Okulu kapatılmış,²⁴ mensupları başka yerlerde toplanmayı sürdürmüşlerdir. Roma imparatoruna sadakat göstergesi olan İmparator anıtı önünde tütsü yakma zorunluluğundan Yahudiler muaf tutulmuş ancak Hıristiyanlara böyle bir ayrıcalık tanınmamıştır. Bu emre uymayanlar İskenderiye'ye gönderilmiş, burada bir kısmının boynu vurulmuş, bir kısmı aslanlara atılmış, bazıları diri diri yakılmış, ağır işkencelerden geçirilmişlerdir. Ne var ki imparatorun bu girişimleri sonuçsuz kalmış, Hıristiyanlığın güçlenmesini engelleyememiştir.²⁵

Bundan sonra ikinci bir baskı dalgası Decius'un (249-251) kısa süren saltanatında görülmüştür. Hıristiyanlığın hızla yayılmasından endişeye kapılan İmparator Decius 250 yılında bir ferman yayınlayarak, her vatandaşa, yerel yöneticilerden alınmış, tanrılara kurban kestiğine dair bir belge (libellus) taşıma zorunluluğu getirmiştir. Emre aykırı hareket edenler ağır işkencelere maruz kalmışlar, binlerce Hıristiyan katledilmiştir. Bu olumsuz durum İmparator Valerian (252-260) döneminde de aralıksız devam etmiş ve bazıları canını kurtarmak için din değiştirmiştir.²⁶

Hıristiyanlar ancak 262'de dinsel hoşgörü fermanı yayınlayan İmparator Gallienus (253-268) döneminde rahat nefes almışlardır. Bu dönemde kiliselerin açılmasına izin verilmiş, Hıristiyanlara ait mal ve topraklar sahiplerine geri verilmiştir. Ancak İmparator Diocletian (284-305) döneminde durum tam tersine dönmüştür. Bu yıllar Kıptîlere yapılan zulmün zirveye ulaştığı yıllardır.²⁷ Bu sebeple Kıptîler katliamların yaşandığı 284 yılına "Şehitler

²³ Atiya, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, 41.

²⁴ Anter - Abbâdi, *Delîl Mûciz*, 7; Artokça, *Kıptîler*, 10.

²⁵ Atiya, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, 42.

²⁶ Atiya, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, 42.

²⁷ Atiya, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, 43; Sert, *Mısır Kıptî Kilisesi*, 6-7.

Yılı” demişler ve bu yılı takvimlerinin başlangıcı kabul etmişlerdir.²⁸ Diocletian, 302 yılında piyade ve süvarilerden oluşan lejyonlarında Roma tanrılarına kurban vermeyi reddeden tüm askerleri işten atmıştır. Bir yıl sonra yayınladığı fermanlarla kiliselerin ve yayınlarının yok edilmesini, Hıristiyanların mallarına el konulmasını, bir araya gelmelerinin yasaklanmasını emretmiş ve bunlara uymayanları idamla cezalandırmıştır. Bu dönemde şiddetten en çok etkilenen bölge Mısır olmuştur. Kilisenin verdiği resmî rakamlar 144 bin ile 800 bin arasında değişmektedir. Bu sayılar abartılı gibi görünmekle birlikte, Diocletian’ın başlattığı baskı politikasının, ardından gelen Maximinus Daia (305-313) tarafından sürdürüldüğü unutulmamalıdır.²⁹ Müslümanların idaresindeki Mısır’ın bütün tarihinde Diocletian’ın yaptığı zulüm ile mukayese edilebilecek bir uygulamaya rastlanmamaktadır.³⁰

Diocletian ve Maximinus Daia’dan sonra zulüm dalgası zayıflamıştır. Bundan sonraki döneme damgasını vuran olay, Büyük Konstantin’in (272-337) 313 yılında dinsel hoşgörüyü geçerli kılan ünlü Milan Fermanı’nın ilânıdır. Bu tarihten itibaren Hıristiyan halk teşkilatlanmaya başlamış, ibadet dili Yunancadan Kıptîceye dönmüş, Hıristiyanlık Mısır’da güçlenmiştir.³¹ Konstantin’in bu fermanla amacı İmparatorluğu eski görkemli günlerine yeniden kavuşturmak ve ülke içinde bozulan düzeni yeniden tesis etmektir.³² Neticede herkes istediği gibi inancını yaşama imkânı bulmuştur.

Ancak zamanla idarenin Mısır kilisesine boyun eğdirmek için kendi emirlerini dayatması Kıptîler üzerinde baskıların devam etmesine sebep olmuştur. Dönemin patriği Athanasius (326-373), İmparator Konstantin’e bir mektup yazmış ve mektubunda “Kilise işleri ile kendini yorma” uyarısında bulunmuştur. Bu mektup üzerine kendisi için ölüm emri verilmiş, patrik ölümden kurtulabilmek için yaklaşık yirmi yıl kaçak hayatı yaşamak zorunda kalmıştır.³³

Konstantin’in Hıristiyanlığı devlet dini olarak ilân etmesinden sonra durum tersine dönmüştür. Bu kez Hıristiyanların pagan azınlığa karşı zulüm dönemi başlamıştır. Mısır’da, Patrik Theophilus (385-412) Serapis tapınaklarına karşı girişilen yerel ayaklanmaları bizzat yönetmiştir. Canopus’taki (Ebu Kayr) Serapis tapınağı 389’da, başkentteki ana tapınak ise 411 yılında kuşatılarak ele geçirilmiştir. Ayrıca İskenderiye’deki bu son olay sırasında Hellen kültürünün birikimi olan Ptolema Kütüphanesi’nin büyük bir kısmı yok edilmiştir. 415 yılında son pagan Yeni Platoncu³⁴ Hypatia adlı kadın dü-

²⁸ Erdem, “Kıptî Kilisesi Üzerine”, 149.

²⁹ Atiya, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, 43-44.

³⁰ Wiet, “Kıptîler”, 6: 720.

³¹ Sert, *Mısır Kıptî Kilisesi*, 6-7.

³² Mehmet Çelik, *Bizans İmparatorluğunda Din-Devlet İlişkileri I* (İzmir: 1999), 13-14.

³³ Muhammed Moro, *Yâ Akbâta Mısra İntebihû* (Kahire: 1973), 111.

³⁴ M. S. 270 yılında ölen Plotin’in, Eflâtun’un ideler nazariyesine dayanarak ortaya attığı mistik bir

şünür taşlanarak öldürülmüştür. Onun öldürülmesiyle bir dönem son bulmuştur.³⁵

Çatışacak bir putperest kalmayınca Hıristiyanlar kendi içlerinde siyasi mücadelelere girişmişlerdir. Bu minvalde konsiller düzenlenmiştir. Hıristiyanlığın muhtelif merkezlerinde baş gösteren, ortodoks düşünceye karşı olan heretik akımları ve doktrin farklılıklarını ortadan kaldırma girişimi ilk üç konsilde (İznik, Konstantinopol ve Efes) tamamlanmıştır. Kıptî Kilise'sinin tarihi açısından bu konsillerin en önemli özelliği, her üçünde de İskenderiye'nin ruhanî ve entelektüel önderliğinin baskın çıkmış olmasıdır. İmparator II. Theodosius'un ölümü, yerine Marcian'ın (450-457) tahta geçmesi sonucu sarayın kilise politikası temelden değişmiş ve 451 yılında Kadıköy (Kalkedon) Konsili toplanmıştır.³⁶

Kadıköy'de alınan kararlar, Hıristiyanlıktaki ilk ciddi mezhep ayrılığının başlangıcı olmuştur. Doğu kilisesi Batı kiliseleri tarafından Monofizit olarak tanımlanırken, Batı kilisesi Doğu tarafından Diyofizit diye adlandırılmıştır. Doğu kiliselerinin yükselişine Kıptîler öncülük etmiştir. Bu öncülük, İmparator Jüstinyen (527-565) döneminde doruğa ulaşan Bizans baskısına karşı Mısır'da baş gösteren milliyetçi tepkinin ifadesi olarak anlaşılmalıdır.³⁷

Kadıköy Konsili, tarihî açıdan çok önemli bir gelişmeye sahne olmuştur. Bu konsille İsa'da insanlık ve ilâhlık unsurlarının eş oranda bulunduğu şeklindeki Ortodoks anlayış teyit edilmiş, Mısır Kıptî kilisesi itikadî anlamda ana gövdeden ayrılmıştır.³⁸ Böylece Mısır ekümenik alanda ilk yenilgiyi almış ve yerli patrik Dioscorus (444-457) aşağılanarak görevinden azledilip sürgün edilmiştir.³⁹ Onun yerine askerî kuvvet kullanılarak Bizans'ın emrindeki Proterius (452-457) İskenderiye patriği olarak patriklik tahtına geçirilmiştir. Mısırlılar buna yerli din adamı Timothy Aeluru'yu patrik seçerek karşılık vermiştir. Bu olaydan sonra İskenderiye, iki ayrı patriğin aynı anda hüküm sürdüğü bir patriklik bölgesi olmuştur.⁴⁰ Kadıköy Konsili'nin sonuçları Mısır'da hemen hissedilmiştir. Kıptîler konsil kararları ile Batı Kilisesi'nden ayrılmış ve alınan kararları tanımamışlardır.⁴¹ Böylece Mısır kilisesi önderliğini kaybetmiş ve İskenderiye Patriklığı, millî bir kimlik kazanarak Mısır Kilisesi'ne dönüşmüştür.⁴² Bu duruma kızan Kıptîler, Monofizitliği millî bir din olarak

felsefe. Bk. Süleyman Hayri Bolay, *Felsefî Doktrinler ve Terimler Sözlüğü* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1997), 507.

³⁵ Atiya, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, 46.

³⁶ Atiya, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, 73-74.

³⁷ Atiya, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, 87.

³⁸ DİA, "Kıptîler", 25: 425.

³⁹ Zafer Duygu, *Hıristiyanlık ve İmparatorluk (Geç Antikçağ'da Kilise-Devlet İlişkileri ve Kristoloji Paradigmaları)* (İstanbul: Divan Kitap, 2017), 341.

⁴⁰ Atiya, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, 89.

⁴¹ Sert, *Mısır Kıptî Kilisesi*, 5.

⁴² Baş, *Papa III. Şenuda*, 11.

telâkki etmiş, Kadıköy Konsili taraftarlarını “Melkitler”, yani imparator taraftarı olarak adlandırmışlardır.⁴³ Bu konsil sonrasında Kıptî Kilisesi, Hıristiyan dünyasının Doğu Kiliseleri arasında bulunan Monofizit inanca sahip özerk bir kilisesi olmuştur.⁴⁴ Kıptîler, Kadıköy Konsili'nin İmparator tarafından Mısır İskenderiye Kilisesi'ni temsil eden heyetin bu toplantıdan cebir kullanılarak uzaklaştırıldığını, toplantının İskenderiye Kilisesi heyeti olmaksızın icra edildiğini iddia etmişlerdir. İmparatorun baskılarına rağmen İskenderiye Kilisesi heyet başkanı I. Dioscorus, bu durumu onaylamamış, askerler tarafından darp edilerek ölümle tehdit edilmiştir. Sonunda sürgün edilmiş, bu tutumu altı yıl sonra sürgünde ölünceye kadar devam etmiştir. Konsilde alınan kararlar Mısır'a ulaşınca Kıptîler konsil kararlarını tanımadıklarını ilân etmişlerdir.⁴⁵

Kadıköy sonrası imparatorlar, Mısır'da dinî birliği Kıptîlere dayatarak ayrılığın bütün izlerini silmek için zulüm kampanyaları başlattılar. Mısır'a atanan kişiler sivil, askerî ve kiliseye ait yetkileri hem vali hem genel komutan hem de İskenderiye Patriği unvanıyla tüm görevleri yürütüyordu. Ancak halk tarafından kabul görmeyen bu kişiler sebebiyle çıkan olaylarda vahşetin boyutu Konstantin öncesi dönemi aratmayacak niteliktedir. Kiliselerde tavanlara kadar üst üste yığılan cesetler, oluk gibi akan kan kaynaklarda yer alırken ölü sayısının yalnızca İskenderiye'de 24.000'i bulduğu zikredilmektedir.⁴⁶ Bütün bunlar Mısırlılara kendi dindaşları tarafından ve yine din adına yapılmıştır.

İslâm fethinden önce Mısır (619–629 yılları arası) kısa bir süre Sasanî hâkimiyetinde kaldıktan sonra, Herakleios'un Ninova zaferiyle tekrar Bizans hâkimiyetine girmiştir. İmparator Herakleios, idaresi altındaki bu topraklarda dinî problemleri çözerek bütün Hıristiyanları bir mezhepte toplamak istemiştir. Bu doğrultuda İmparator Monofizitlik ile Ortodoksluk'un karışımı olan İsa Mesih'teki insanî ve ilâhî iradenin değişimsiz, uyumlu ve aynı şey olduğu anlamı taşıyan (tek iradecilik) bir başka ifade ile Melkitlik'in (Kral Dini) bütün Hıristiyanlara benimsetilmesine karar vermiştir. Bu gayeyle önemli bölgelere patrikler yollamış, Mısır'a da Kyrus (Mukavkı) gönderilmiştir. Mısır'daki Monofizitler tarafından şiddetli bir muhalefet ile karşılanan Kyrus, Monofizit Kıptîleri bu yeni anlayışa sevk edebilmek için ne gerekiyorsa yapmıştır. Mısır'ın Müslümanlar tarafından fethine kadar Kyrus, Mısır'da dinî ve mâlî işlerden sorumlu birisi olarak Kıptî Kilisesi mensuplarını ağır vergilerle baskı altında tutmuştur.⁴⁷ İstisna dönemler yaşanmakla birlikte aşırı vergi

⁴³ Erdem, “Kıptî Kilisesi Üzerine”, 156.

⁴⁴ Sert, *Mısır Kıptî Kilisesi*, 16.

⁴⁵ Sert, *Mısır Kıptî Kilisesi*, 15-16.

⁴⁶ Mehmet Çelik, “Süryani Kaynaklarına Göre İmparator Marcian'ın İskenderiye Kütüphanesini Yaktırması (1 Ağustos 455)”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10/1 (2000): 60.

⁴⁷ Nadir Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi* (Manisa: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2007), 6-7.

yükü ve korkunç zulüm 451'den İslâm fethine kadar bütün Kıptîler üzerinde varlığını hissettirmiştir.⁴⁸ Bunun bir sonucu olarak Kıptî patriği I. Bünyamin (633-662), Mısır'daki Doğu Roma egemenliğinin son yıllarında Araplar gelene kadar Tebai'in ücra manastırlarında on yıl kaçak olarak yaşamıştır. Kyrus döneminde halka yapılan zulümler sebebiyle Kıptîler'in Bizans'tan iyice koptuğu görülür.

İslâm fetihleri sırasında, Mısır'da Melkânî Kilisesi'nin başında Mukavkıs bulunurken, Monofizit Kıptî Kilisesi'nin başında da yeni anlayışı reddettiğinden dolayı sürgün edilen Patrik Bünyamin vardı.⁴⁹ Bizans'ın kendilerine reva gördüğü bu politika Kıptîler'in Bizans yönetimine nefretle yaklaşmasına sebep oldu ve Mısır bölgesinin fethinde Müslümanlara önemli avantajlar sağladı. Bizans'ı kendilerine düşman ve sömürgeci kabul eden yerli halk, fetih için gelen Müslüman Araplara karşı çok az mukavemet göstermiş, hatta zaman zaman fetihlerde onlara yardımcı olmuştur.⁵⁰

3. MÜSLÜMANLAR TARAFINDAN FETHİNDEN ABBÂSİLERE KADAR MISIR'DA KIPTİLER

Hız. Ömer döneminde İslâm hâkimiyetine giren Mısır coğrafyası Hıristiyan Kıptî halkın yoğun olarak yaşadığı bir bölgeydi. Ancak Kıptî halkın idareciler nezdinde görmüş olduğu değer, onların yönetime karşı tavır almalarına sebep olmuştur. Tepkilerini Müslümanların fetih için geldiği dönemde ortaya koyan Kıptîler, fetih sürecinde ve sonrasında Müslüman Araplarla iyi geçinme yoluna gitmişlerdir. Buna rağmen yaklaşık bir asırlık süreçte yeni idarecilerle çoğunluğu vergilerden kaynaklı bazı isyan ve hoşnutsuzluk dönemleri yaşamışlardır.

3.1. Mısır'ın Fethi Sırasında Kıptîlerin Müslümanlara Desteği

Fetih öncesinde Mısır, farklı inançların hayat bulduğu bir bölgedir. Bölgenin tarih öncesi inanışları totem esasına dayanır. Romalı idareciler, Hıristiyanlığı kabul eden putperestlere 313 yılına kadar kötü davranmışlardır.⁵¹ Zamanla Hıristiyanlığı kabul edenler arasında ise mezhep ihtilâfları kendini göstermeye başlamıştır.⁵² Mezhep olarak Ya'kûbîler ve Melkânîler diye ikiye ayrılan Hıristiyan halkın çoğunluğu Mısır Kıptî kilisesinin resmî mezhebi olan Ya'kûbîliğe bağlıydı.⁵³ Ülkedeki Rumlar ise genellikle Bizans'a bağlı olarak Melkânî mezhebine mensuplardı. Kadıköy kararlarıyla daha da güçlenen

⁴⁸ Sağlam, *Tolunoğulları*, 30.

⁴⁹ Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdillah İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib* (Port Saïd: 1995), 80; Abdurrahman b. Ebî Bekr Celaledin es-Suyûtî, *Husnû'l-muhâdara fî târîh-i Mısır ve'l-Kâhira*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl (Mısır: Dâru İhyâi Kütübî'l-Arabî, 1967), 1: 107.

⁵⁰ Ebû Rebî Süleyman b. Mûsa el-Endelûsî el-Kilâî, *el-İktifâ bimâ tezammenehû min meğâzî Rasûlillâh ve's-selâseti'l-hulefâ* (Beirut: 1997), 2: 338.

⁵¹ Ali Erbaş, *Hıristiyanlık'ta Reform ve Protestanlık Tarihi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015), 9.

⁵² Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî, Dini, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi* (İstanbul, 1985-1987), 1: 298-299.

⁵³ Abdülhâlik Seyyid Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs, beyne yedeyi't-târîh* (Kâhire: ez-Zehrâ li'l-'Âlâmî'l-

Melkânîler Ya'kûbîlere baskı uyguluyorlardı.⁵⁴

Mısır'ın sosyal hayatına baktığımızda tabakalar arasında da problemler görülmektedir. Bunlar genellikle halktan alınan vergilerle ilgilidir. Fetih öncesinde halktan baş vergisi alınırken, Romalı, Yunan ve Yahudi olan nüfuzlu kişilerden bu vergi alınmıyordu.⁵⁵ Kıptîlerin bu konuda bir ayrıcalığı yoktu ve bu durum rahatsızlığa sebep oluyordu.

Bir kısım Kıptî müellifler eserlerinde yerli halkın fetih için gelen Araplara ciddi bir yardımlarının olmadığını iddia etmektedir. Ancak genel kanaat bu yönde değildir. Kısmi bir yardımın olduğu yönünde görüş belirtenlerden birisi olan Aziz Suryal Atiya eserinde Arapların Mısır'a girdiği dönemde Kıptîler hakkında kaynakların farklı görüşler belirttiğini ancak çoğunlukla Kıptîlerin tarafsızlık politikası takip ettiğinin düşünüldüğünü, yardımın sadece rehberlik boyutunda olduğunu iddia etmektedir.⁵⁶

Buna karşılık Mısır şehirlerinin fethi sırasında Kıptî halkın fatihlere gerekli yardımda bulduklarına yönelik bilgiler de kaynaklarda mevcuttur. Bunlardan birisi Müslümanların Mısır topraklarındaki ilk büyük çarpışmasının yaşandığı Fermâ'nın fethi sırasında Kıptî halkın Müslümanlara yardımcı olduğu bilgisidir. Kıptî Piskopos Bünyamin, Amr b. el-Âs'ın Mısır'a geldiği haberi kendisine ulaşınca, Kıptîlere bir mektup yazmış ve bundan sonra Rumların artık güçlerinin kalmadığını belirterek Kıptîlerden Amr'a destek olmalarını istemiştir.⁵⁷

Kıptîlerin Müslümanlara olan desteğini Fermâ'da olduğu gibi İskenderiye'nin fethinde de görüyoruz. Babilon'un fethinden sonra Amr b. el-Âs İskenderiye'ye Kıptîlerin önde gelenleriyle gitmiştir. Kıptîler, daha önce yapılan anlaşmaya uygun bir şekilde Fustât'la İskenderiye arasındaki yolları ıslah edip köprüleri tamir etmek suretiyle Müslümanlara yardımcı olmuş, yiyecek, içecek ve diğer ihtiyaçların temininde çalışmışlardır.⁵⁸

Müslümanlar Mısır topraklarına girdiğinde asıl savaş Araplarla Bizans destekli Melkânîler arasında gerçekleşmiştir. Bu savaşlarda Kıptî halkın Rumlara destek olduklarını görmüyoruz. Bu sebeptendir ki Müslümanlarla savaşan Rumlar konu edildiğinde bölge kılıçla fethedilmiş kabul edilirken, Müslümanlarla savaşmayarak fethi yardımcı olan Kıptîlerden bahisle Mısır toprakları barış yoluyla alınmış kabul edilir.

Kıptîler hem Bünyamin'in yazdığı mektubun etkisiyle, hem de Rumların

Arabi, 1988), 96.

⁵⁴ Ahmet Hikmet Eroğlu, "Hıristiyanların Bölünme Sürecine Genel Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41 (2000): 314.

⁵⁵ Abdülhâdî, *Fethu Mısır*, 15.

⁵⁶ Atiya, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, 101.

⁵⁷ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, 80; Muhammed Ali Sallâbî, *Mü'minlerin Emiri Hz. Ömer*, trc. Mehmet Akbaş (İstanbul: 2008), 623.

⁵⁸ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, 95-96; Corci Zeydan, *Târîhu Mısri'l-hadîs (mine'l-fethi'l-İslâmî ilâ hâze'l-asr)* (Mısır: Matbaatü Hilâl, 1925), 1: 94; Hasan, *İslâm Tarihi*, 1: 151.

yerli halka uyguladığı ağır vergiler sebebiyle yöneticilerine destek olmamışlardır. Fethi gerçekleştiren Müslümanlar da gerek Kıptîlerin yardımlarından dolayı, gerekse de Hz. Peygamber (as)’in Mısır’ın fethi sırasında Kıptîlere iyi davranmaları yönündeki tavsiyesiyle⁵⁹ yerli halka oldukça iyi muamelede bulunmuşlardır.

Bizans idaresi, Mısır’da hem dinî hem de siyasî özgürlükleri kısıtlamak için çalışmıştı. Buna karşılık Müslümanlar, Kıptîler için dinsel hoşgörü umudu demekti. Fetihle birlikte uygulanan politikayla Kıptîler, Bizans döneminde yoksun kaldıkları bir inanç hürriyetine kavuşmuşlardır.⁶⁰

Bu sebeple az sayıdaki bir kuvvetle kısa bir zaman aralığında büyük Roma ordularına karşı çok geniş bir coğrafya olan Mısır topraklarında Müslümanların kazandığı başarılarla Kıptîlerin payı unutulmamalıdır. Neticede Kıptîler, uzun asırlar boyunca yabancıların tahakkümü altında bulduklarından, onlar tarafından kendilerine karşı yapılan baskı ve zulümden kurtulmak amacıyla Müslümanları, kendilerini Rumlardan kurtaracak topluluk olarak değerlendirmişlerdir.⁶¹

3.2. Râşid Halifeler Döneminde Mısır’da Kıptîlerle İlişkiler

Müslümanlarca Mısır’ın fethi süreci 639 yılında başlamış ve 642’de tamamlanmıştır. Fetihten sonra Müslümanlar, Mısır’da Rum idareci ve askerlerinden oluşan Melkitler ile Kıptîler, Habeşliler ve diğer Hıristiyan topluluklar olmak üzere iki ayrı grupla karşılaşmışlardır.⁶² Bizans baskısı altında kalan Kıptîlerin kimliklerini muhafaza isteği, idarenin onlara ağır vergiler yüklemesine ve hürriyetlerini sınırlamasına sebep olmuştur. Kıptîlerin içinde bulunduğu bu durum karşısında, İslâm’ın hoşgörü ve adalet anlayışı Mısır’ın Müslümanlar tarafından fethini kolaylaştırmıştır.⁶³ Vaktiyle etnik ve dinî problemlerle boğuşan bölge topraklarında, fetihten sonra hiç kimse inancı sebebiyle yargılanmamış, dinî gruplardan birinin diğerine baskı yapmasına izin verilmemiştir. Müslümanlar, Kıptîlerin daha önce düzensiz ve adaletsiz bir şekilde ödemekte oldukları vergileri keyfi olarak artırmamışlar, halktan güçleri nispetinde vergi almışlardır.⁶⁴ Cizye karşılığında Kıptîler can ve mal emniyetine kavuşmuş, askerlik hizmetlerinden muaf tutulmuşlardır.⁶⁵

Amr b. el-Âs, daha önce sürgün hayatı yaşamak zorunda bırakılan Kıptî lider Bünyamin’i on üç yıl süren esaretten kurtarmış, kendisine emân vermiş,

⁵⁹ Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Müslim, *el-Câmiu's-sahîh* (Dımeşk, ts.), “*Fezâilü's-Sahâbe*”, Hadis No: 1749.

⁶⁰ Atiya, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, 101.

⁶¹ Murat Gök, *İslâm Tarihi ve Medeniyetinde İskenderiye Şehri* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2018), 74-75.

⁶² Erdem, “Kıptî Kilisesi Üzerine”, 159; DİA, “Kıptîler”, 25: 425.

⁶³ Erdem, “Kıptî Kilisesi Üzerine”, 158.

⁶⁴ Paul Kahle, *Zur Geschichte des Mittelalterlichen Alexandria* (Berlin: Der İslâm, 1922), 29.

⁶⁵ DİA, “Kıptîler”, 25: 425.

aynı zamanda daha önce kapatılan kiliseleri tekrar açmıştır.⁶⁶ Kıptîler bu tarihi “İyi Cuma” olarak isimlendirmişlerdir. Kıptîler, Bizans dönemindeki “kul” statüsünden kurtulmuşlar, dinî özgürlükleri tanınmış bireyler olarak hayat sürmüşlerdir.⁶⁷

Ömer b. el-Hattâb'ın hilâfesinde Amr b. el-Âs'ın valiliği dönemi Kıptîler tarafından kendilerinin yaşadıkları en rahat dönem olarak değerlendirilmiştir.⁶⁸ Hatta Mısır'ın en büyük şehri olan İskenderiye'nin 641'deki ilk fethinden sonra şehirdeki Rumların isyanları bile Kıptîler nezdinde itibar görmemiştir. Öyle ki Müslümanların Mısır idaresindeki iç çekişmeleri şehirde yaşayan bir kısım Rumlar için fırsat olmuş, onlar Bizans İmparatoru II. Kostans'a (20/48-641/668) mektup yazarak ... *Cizye ödeyerek zilleti yaşadıkları, şehirde az sayıda Müslüman asker olduğu, kendilerine yardım edildiği takdirde bu durumdan kurtulabilecekleri* mesajını ulaştırmışlardır. Mektuba, Bizans İmparatoru II. Kostans olumlu cevap vermiş ve Manuel komutasında üç yüz gemilik bir donanmayı 646 yılında İskenderiye üzerine göndermiştir. Manuel, İskenderiye'de bulunduğu az sayıdaki Müslüman askerlerden kaçabilenlerin dışındakileri katletmiştir.⁶⁹ Rumlar, İskenderiye'de yaptıkları katliamdan sonra kendilerine destek olmayan Kıptî köylerini talan etmişler, yaptıkları cürümlerle Kıptîlerin nefretini kazanmışlardır.⁷⁰

Rum işgali sebebiyle şehrin ikinci kez Müslümanlar tarafından fethinden sonra Kıptîler, Amr'a gelerek kendilerinin zimmî olduklarını, bu savaşta Rumlara destek olmadıklarını, Rumlar tarafından mallarının ve hayvanlarının zarara uğradığını bildirmişler, düşmanın yaptığı zararın tazmin edilmesini istemişlerdir. Vali Amr da onların zararlarını tespit ettirerek tazmin yoluna gitmiştir.⁷¹ Çünkü Yapılan anlaşma gereği buluşa eren her Kıptînin yıllık iki dinar cizye ödeyerek korunacakları kendilerine garanti edilmişti.⁷²

Rumlardan kurtulan yerli halk uzun süre huzur içinde yaşamıştır. Kendilerine inanç hürriyetiyle birlikte kilise inşa etme izni verilmiştir.⁷³ Bu dönemde Hristiyan Kıptîlerin dinî durumlarından kaynaklanan isyanları yoktur. Ancak bir süre sonra bir kısım halife ve yerel idareci, Hz. Peygamber ve

⁶⁶ Muhammed Suheyl Takkûş, *Târîhu'l-hulefâi'r-râşidîn el-futûhât ve'l-incâzâtî's-siyâsiyye* (b.y.: Dâru'n-Nefâis, 2003), 1: 315.

⁶⁷ Artokça, *Kıptîler*, 5.

⁶⁸ Yuhanna Menessa, *Târîhu'l-kenîseti'l-Kıptîyye* (Kahire: Mektebetü'l-Mehabbe, 1983), 310.

⁶⁹ Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzûrî, *Fütûhu'l-büldân*, trc. Mustafa Fayda (İstanbul: Siyer Yayınları, 2013), 253; Ebu'l-Ferec el-Bağdâdî Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbu'l-harâc* (Bağdat: 1981), 1: 341; Philip Khuri Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, trc. Salih Tuğ (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2011), 233-234.

⁷⁰ Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, 69.

⁷¹ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, 203; Şihâbuddîn Ahmed b. Abdulvehhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fûnûni'l-edeb* (Kâhire: 2003), 19: 407.

⁷² İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, 92-93.

⁷³ Makrizî, *Hitat*, 4: 408.

Hulefâ-i Râşidîn dönemindeki zimmî politikası yerine birtakım keyfî uygulamalar sergilemişler ve bu da halkın tepkisine sebep olmuştur.

Bizans, fetihten önce Mısır'dan yılda yirmi milyon dinar vergi alırken, bu vergi fetihten sonraki ilk dönemde on iki milyon dinara kadar düşmüştür.⁷⁴ Fakat Hz. Osman döneminde Amr'ın yerine Abdullah b. Sa'd göreve geldiğinde halktan iki milyon dinar daha fazla vergi toplayarak vergi miktarını on dört milyon dinara çıkarmıştır.⁷⁵ Bu durum öfkeye sebep olmuş, halk Filistin'den dönen valiyi ülkeye sokmamıştır. Mısır'daki bu gergin durum Hz. Osman'ın şehadetine kadar devam etmiştir.⁷⁶ Abdullah b. Sa'd dönemini yerli halk için ilk ciddi tepki olarak nitelendiren Atiya, Abdullah'ın bu uygulamayı kişisel servetini artırmak için yaptığını iddia eder.⁷⁷ Fakat bu iddiasını delille ispat yoluna gitmez.

Bir kısım kaynaklarda Kıptîler'in ibadethane yaptırımlarının Halife Ömer tarafından yasaklandığı şeklinde bilgiler bulunsa da bu dönemde kilise ve manastırların tamir edildiği, yenilerinin yaptırıldığı, hatta bu konuda devlet imkânlarından faydalandığı bilinmektedir. Melkitler tarafından daha önce Kıptîler'in elinden alınan kiliseler kendilerine iade edilmiştir. Öte yandan Müslümanların fetihten sonra ibadetlerini yerine getirebilmek için bazı kiliselerden yararlandıkları da olmuştur.⁷⁸

Müslümanların Kıptîlerle dinî ve ekonomik ilişkilerinin dışında bir husus daha dikkat çekmektedir. O da fetihten sonra Kıptîlere birtakım idarî görevlerin verilmesi hususudur. Fetihten sonra Yunanlı görevliler devlet kademelerinden uzaklaştırılırken, yeni eyaletin yönetimi için ihtiyaç duyulan memurlar Kıptîlerden seçildi. Bu uygulama, Emevîler döneminde Abdülmelik b. Mervân (65-86/685-705) zamanına kadar devam etmiştir.⁷⁹

Bu zaman aralığında vergilerin toplanmasında ve kendi aralarındaki yargıyla ilgili problemlerin çözümünde Kıptîlerden faydalanılmıştır. Hz. Ömer döneminde Mısır'daki Kıptîler, ceza davaları hariç kendi içlerinden Kıptî bir kadı tarafından muhakeme edilmiştir. Muâviye, hilâfete geldiğinde zimmîlerle ilgili durumlar için Kıptî kadının yanına bir de Müslüman kadı görevlendirmiştir. Görevlendirmelere örnek olarak daha sonraki bir dönem olan Abdülmelik b. Mervân döneminde Mısır valisi Abdülaziz b. Mervân'ın Yenas b. Humaye ismindeki kâtibinin divan kâtipliği ile İskenderiye patriği olan Theodisius'un Emevî halifelerinin haraç âmili olarak görev yapmasını

⁷⁴ Sa'd Zağlûl, "el-İskenderiyyetü'l-İslâmiyye", *Târîhu'l-Medîne mine'l-fethi'l-Arabî ile'l-asri'l-Fâtımî* (İskenderiye: 1963), 246.

⁷⁵ Hasan, *İslâm Tarihi*, 1: 333; Ömer el-İskenderî, *Târîhu Mısır ile'l-fethi'l-Usmânî* (Mısır: 1920), 178.

⁷⁶ Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, *Mısır Tarihi (Arapların Fethinden Bugüne)*, trc. Gül Çağlalı Güven (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010), 4-5.

⁷⁷ Atiya, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, 105.

⁷⁸ DîA, "Kıptîler", 25: 425.

⁷⁹ İsmail Kâşif, "Ta'rîbu müctemei'l-İskenderiyye" (İskenderiye: 1973), 195.

gösterebiliriz.⁸⁰

Anlaşıldığı kadarıyla devlet işlerinde taşradaki memurlar, vergi görevlileri ve bölge mahkemelerindeki kadıların bir kısmı Kiptîler arasından atanmıştır. Ancak Müslümanlar, Kiptîleri kayırmamışlar, herkese adil davranmışlardır. Şu da kayda değer ki, Araplar sırf Kiptîleri memnun etmek için önde gelen Yunan yöneticileri işten atmamışlar, her şeyden önce vergilerin düzenli toplanmasıyla ilgilenmişlerdir. Örneğin Heraclius dönemindeki zulüm politikasının uygulayıcısı olarak Kiptîlerin derin bir nefret beslediği üst düzeyde üç yöneticiyi Araplar değiştirmemiştir.⁸¹ Yeni düzenin inşasında bu tür görevlendirmeler şüphesiz bir zorunluluktur. Çünkü Mısır'da halkın çoğunluğu Hıristiyanlardan oluşmaktadır. Onların yakınlığını kazanmak İslâm'a ilgi duymalarına ve vergilerin düzenli toplanmasına imkân verecek, toplumsal birlikteliğe katkı sunacaktır.

Kiptîlerin istihdamı sadece devlet görevleriyle de sınırlı değildi. Onlar sahip oldukları özgürlük ortamında istedikleri meslekleri icra ettiler ve hiçbir mesleği yapma noktasında engellenmemişlerdir. Nitekim Hz. Osman'ın valisi Abdullah b. Sa'd eski Kiptî ustalarla tersaneyi genişletmiş, burada oluşturduğu donanmayla İskenderiye limanını ticarî ve askerî bir üs hâline getirmişti.⁸²

Sonuç olarak fetih sonrası ilk dönemde Kiptîlerin sükûnetin devamına engel bir davranış sergilemediklerini söyleyebiliriz. Onlar Halife Ömer ile yapmış oldukları anlaşmaya bağlılıklarını devam ettirmişlerdir. Vali Abdullah b. Sa'd'ın bazı icraatları sebebiyle kötü zamanlar geçiren Kiptîler, onun yerine Amr'ın tekrar göreve gelmesini istemişler ve bu istekleri kabul görmüştür. Müslümanların Hıristiyan halka olan davranışlarına baktığımızda genel itibarıyla olumlu bir tabloyla karşılaşılacaktır. Bunda İskenderiye'nin fethi sonrası yerli halk ile yapılan anlaşma gereği "Müslümanların kiliselere karşı olumlu bir politika izleyeceği, Hıristiyanların iç işlerine karışmayacakları"⁸³ maddesinin etkisi inkâr edilemez.

3.3. Emevîler Döneminde Mısır'da Kiptîlerle İlişkiler

Emevîler döneminde Kiptîlere gösterilen muameleler halifelere ve valilere göre değişiklik göstermiştir. Abdülmelik b. Mervân (65-86/685-705) dönemine kadarki süreçte Kiptî halka aşırı müsamahalı davranıldığını, Kiptîlerin devlet imkânlarından bolca istifade ettirildiğini görüyoruz. Abdülmelik ile birlikte Hıristiyanlara karşı gösterilen muamelede değişiklikler gözlenmiştir. Velid b. Abdülmelik döneminde ise Arap olmayanlar idareden uzaklaştırılmıştır.

⁸⁰ Sağlam, *Tolunoğulları*, 33.

⁸¹ Atiya, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, 102.

⁸² Eymen Fuad Seyyid, "İskenderiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, TDV Yayınları, 2000), 22: 574.

⁸³ Hasan, *İslâm Tarihi*, 1: 307.

Hulefâ-i Râşidîn döneminde olduğu gibi Emevîler döneminde de Kıptîlerin inanç özgürlüğü devam etmiştir. Piskoposlar ruhanî meclislerini toplayabilmişler ve valiler sadece patrik seçimini gözetlemişlerdir. Fakat devlete zarar verme ihtimalinden dolayı Kıptî din adamlarının başka devletlerle ilişkiye girmelerine müsaade edilmemiştir.⁸⁴ Tercüme ettirilmek suretiyle Kıptîlerin dua ve vaazlarının içerik olarak İslâm'a karşı hakaret bulunup-bulunmadığı kontrol edilmiştir.⁸⁵ Bu dönemdeki Kıptî kaynaklı isyanlar inanç hürriyetinin engellenmesi sebebiyle değil, daha çok vergi miktarıyla ilgili dönemsel artışlardan kaynaklanmıştır.

Hârûn er-Reşîd (170-193/786-809) zamanında çıkarıldığı iddia edilen bir emirnâmeyle Hıristiyanlar Müslümanlardan ayırt edilebilmeleri için farklı renkte elbise giyip farklı sarık sarmışlar, "gıyâr" denilen bir bez ve "zunnâr" adı verilen bir kemer kullanmışlardır.⁸⁶ Kıptî keşişlerin o günlerin bir hatırası olarak bugüne kadar sürdürdükleri siyah sarık kullanma âdetleri resmîyette 1807'de Mısır valisi Mehmed Ali Paşa zamanında yürürlükten kaldırılmıştır.⁸⁷

Hulefâ-i Râşidîn döneminde olduğu gibi Emevîler döneminde de Müslüman idareciler kilise inşa etme ve restore etme konusunda Hıristiyanlara kolaylıklar sağlamıştır. Örneğin, Mesleme b. Muhalled (47-62/667-682), yapılan ahitlere aykırı olmasına rağmen Fustât'ta kilise yapılmasına izin vermesi sebebiyle kendi bürokratlarıyla ters düşmüş,⁸⁸ buna rağmen verdiği izni iptal etmemiştir.⁸⁹ Yine İskenderiye'de bulunan Aziz Markos Kilisesi Amr döneminde inşâ edilmiştir.⁹⁰ Aynı şekilde Emevî valisi Abdülaziz b. Mervân döneminde (65-86/684-705), Babilon'da Mâr Corcis ve Ebû Kayr Kiliseleri inşâ edilmiştir.⁹¹

Emevî idarecileri genellikle Kıptî halkla iyi geçinme yoluna gitmişler, karşılıklı iş birliğinde bulunmuşlardır. İlişkiler sadece devlet işleriyle sınırlı kalmamıştır. Örneğin Muâviye kendi çocuğu Yezid'in eğitimi için Hıristiyan bir mürebbi görevlendirme yoluna gitmiştir.⁹²

Fetihten sonra Mısır'dan toplanan cizye miktarının kişi başı yıllık iki dinar olduğunu belirtmiştik. Ancak Muâviye b. Ebî Süfyân, Amr b. el-Âs'ın vefatını müteakip, Mısır valiliğine tayin ettiği kardeşi Utbe b. Ebî Süfyân zama-

⁸⁴ Baş, *Papa III. Şenuda*, 19-20; DİA, "Kıptîler", 25: 425.

⁸⁵ Erdem, "Kıptî Kilisesi Üzerine", 161; Wiet, "Kıptîler", 6: 721.

⁸⁶ DİA, "Kıptîler", 25: 425; Wiet, "Kıptîler", 6: 718.

⁸⁷ Erdem, "Kıptî Kilisesi Üzerine", 159; Wiet, "Kıptîler", 6: 719.

⁸⁸ Mûcahit Yüksel, *Emevîler Döneminde Hıristiyanlar* (Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2016), 93.

⁸⁹ Abdülhâdî, *Fethu Mısır*, 44; Levent Öztürk, *İslâm Toplumunda Hıristiyanlar* (İstanbul: 2012), 175.

⁹⁰ Husnî Harputlî, *el-İslâm ve Ehlü'z-Zimme* (Kâhire: 1969), 139.

⁹¹ İsmail Kâşif - Cemaledin Served - Saîd Abdulfettah Aşûr, *Mevsûatu târîhi Mısır abre'l-usûr* (Kâhire: 1993), 97.

⁹² Harputlî, *el-İslâm*, 128.

nında Mısır haraç âmiliği yapan Verdân'a yazdığı mektupta, Mısır'dan toplanan verginin 5 milyon dinara kadar düştüğünü, Mısır Kıptilerinden alınan cizyenin birer kırat⁹³ arttırılmasını emretmiştir. Verdân ise, halifenin bu emrine karşı çıkmış ve ona: "Onlarla yapılan anlaşmada, vergilerin arttırılmayacağı hükmü varken, nasıl olur da ben onların vergisini artırırım?" şeklinde bir cevap göndermiştir.⁹⁴ Bunun üzerine Muâviye, Verdân'ı Mısır haraç âmiliğinden azletmiştir.⁹⁵ Muâviye döneminde cizyeyle ilgili mutad durumun aksine istisnai bir uygulamayla daha karşılaşılmaktadır. Muâviye'nin, Hz. Peygamber'in Kıptilere iyi davranılması yönündeki tavsiyesi üzerine,⁹⁶ Hz. Peygamber'in oğlu İbrahim'in annesi Mâriye'nin köyünden daha önce alınan cizye vergisini kaldırdığı görülmektedir.⁹⁷

Emevî iktidarı Mervânîlerden olan Mervân b. Hakem'e geçince oğlu Abdülaziz b. Mervân 65/685 yılında Mısır'a vali olarak atanmıştır. Abdülaziz valiliği döneminde ziraî, dinî, iktisadî ve bayındırlık alanlarında Mısır için büyük hizmetlerde bulunmuştur.⁹⁸ Bölgede Abdülaziz'in valiliğine kadar Kıptilerle yaşanan ciddi bir problemle karşılaşmıyoruz. Abdülaziz babasının ve babasından sonra da kardeşi Abdülmelik'in hilâfeti döneminde yirmi yılı aşkın Mısır'da valilik görevinde kalmış,⁹⁹ göreve geldiği ilk zamanlar Kıptilere iyi davranmıştır. Hatta Mısır'da görülen veba salgını sebebiyle beytümali Hulvân'a taşımış,¹⁰⁰ orada iki Melkânî hizmetçisine "Kenîsetü'l-Ferrâşîn" adıyla bir kilise yapımı için izin vermiştir.¹⁰¹

Dönem içerisinde Hıristiyanların hoşuna gitmeyecek birtakım uygulamaların varlığını da görüyoruz. Abdülmelik b. Mervân halifeliği döneminde Mısır valisi Abdülaziz b. Mervân'a rahipleri tespit ettirerek onlardan kişi başına bir dinar cizye almıştır. Bu rahiplerden alınan ilk cizye vergisi olup daha sonra da onlardan cizye vergisi alındığı olmuştur.¹⁰² Kanaatimizce devlet gelirlerindeki düşüşler bu tür uygulamaları gündeme getirmiştir.

Rahiplerden cizye alındığına dair bir diğer örnek ise Halife Abdülmelik b. Mervân döneminden başlayarak uzun yıllar İskenderiye patrikliği yapan Theodisius'un uygulamalarında görülmektedir. 81-105/700-724 yılları arasında İskenderiye patrikliği ve aynı zamanda bölgesinde, Emevî halifelerine

⁹³ Arabistan, Mısır ve Suriye'de 1 kırat, 1/24 miskal ya da 1/16 dirhem'e tekabül ettiği için 1 altın kırat=0,176 gr., 1 gümüş kırat=0,186 gr. dır. Bk. Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, trc. Sevim Acar (İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1990), 3.

⁹⁴ Belâzûrî, *Fütûhu'l-büldân*, 248-249; Hasan, *İslâm Târîhi*, 1: 180.

⁹⁵ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, 110.

⁹⁶ Müslim, *Sahih*, "Fezâilü's-Sahâbe", 1749; İbn Ömer Yûsuf b. Abdullah İbn Abdilber, *el-İstîâb fi Ma'rîfeti'l-Ashâb* (Beirut: 1992), 1: 59.

⁹⁷ Belâzûrî, *Fütûhu'l-büldân*, 250.

⁹⁸ Bk. M. Ali Kâpar, "Emevî Valilerinden Abdülaziz b. Mervân", *İSTEM* 4/8 (2006): 45-46.

⁹⁹ Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf el-Kindî, *Kitâbu'l-vulât ve kitâbu'l-kudât* (Beirut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1987), 49.

¹⁰⁰ Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Beirut: 1988), 8: 344.

¹⁰¹ Yüksel, *Emevîler Döneminde Hıristiyanlar*, 93.

¹⁰² Makrizî, *Hıtat*, 4: 408.

bağlı olarak haraç âmilleri yapan Theodisius, İskenderiye'deki patrik Enbâ Agotha ve onun öğrencileri olan rahip adaylarından cizye vergilerini toplar ve bunları Dimeşk'te bulunan halifeye götürürdü.¹⁰³

Yuhanna Menessa halka yüklenen vergi uygulamalarını farklı bir açıdan değerlendirir. Ona göre Abdülaziz valiliği döneminde, bütün gayretini âdeta Kıptîlerin ayaklanması üzerine harcamıştır. Kıptîler Müslümanların vergiden muaf olduklarını görünce bir kısmı cizye ödememek için Müslüman olmuştu. Yine o valilerin koydukları vergilerin yapılan anlaşmalara uygun olmadığını iddia eder. Saîd valisi Butros ve kardeşi Teodors'un, Meryût liderinin oğlu Safânos ile din adamı ve ilmiye sınıfına mensup sayısız kişinin kendileri için ağır yük olan ekonomik yaptırımlardan kurtulmak için Müslüman olduklarını söyler.¹⁰⁴ Ancak bunlar ispatı mümkün olmayacak iddialardır. Eğer vergiden kurtulmak için anılan kişilerin Müslüman olduğu iddia ediliyorsa bunların düşük miktardaki vergiler sebebiyle din değiştirdiklerini söylemek inandırıcı olmayacaktır.

Vergilendirmelerin dışında sosyal ve kültürel hayata baktığımızda Kıptîler lehine olumlu gelişmelerle karşılaşırız. Kıptîler fetih sonrasında Hıristiyanlık içindeki ayrılıklarını daha da netleştirmişlerdir. İslâm öncesi dönemin baskılarıyla ortaya çıkan millî birlik hareketi güçlenmiş, kültür ve ibadet dili olan Grekçe (Yunanca), yerli halkın ve din adamlarının kullandığı dil karşısında yok olmaya mahkûm olmuştur.¹⁰⁵ Kıptî dili Grek etkilerinden kurtularak edebiyat ve sanat dallarında benzeri görülmemiş bir canlanma dönemine girmiştir.¹⁰⁶ Hatta Grekçe olan mezar kitâbeleri Kıptîce yazılır olmuştur.¹⁰⁷ İslâm hâkimiyetinde Kıptîler öncesine göre çok daha rahat bir hayat yaşamışlardır.¹⁰⁸

Emevî valisi Abdullah b. Abdülmelik (86-90/705-708) dönemine geldiğinde Arapçanın resmî yazı dili olarak kabul edildiğini görüyoruz. 101/720 yılına kadar bazı papirüslerde Grekçe ve Arapça yazılara birlikte rastlanılmış,¹⁰⁹ 163/780'de Grekçe yazılan papirüsler görülmüştür. Bununla birlikte

¹⁰³ Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika*, 106.

¹⁰⁴ Menessa, *Târîhu'l-kenîseti'l-Kıptîyye*, 330.

¹⁰⁵ Erdem, "Kıptî Kilisesi Üzerine", 159.

¹⁰⁶ Baş, *Papa III. Şenuda*, 18-19.

¹⁰⁷ DîA, "Kıptîler", 25: 425; Wiet, "Kıptîler", 6: 729.

¹⁰⁸ Kıptîlerin sahip olduğu dini özgürlükler bir kısım Hıristiyan yazarları rahatsız etmiştir. İslâm Ansiklopedisi "Kıptîler" maddesi yazarları, "Halife Ömer'in emirnameleri çok şiddetliydi; Hıristiyanların yeni kilise ve manastır yaptırmaları ve harap olmuş binaları tamir etmeleri yasak edilmişti" demektedir. Ancak aynı maddede "Fiiliyatta, Hıristiyanlar para vermek suretiyle, kiliselerini ve manastırlarını tamir ettirdikleri gibi yeni binalar da yapmaya muktedir oldular ..." diyerek söylediklerini nakzetmişlerdir. Yine aynı maddede, "zaten Kıptîler kaydedilecek pek nadir istisnalarla canlarını kurtarmak için, dinlerini değiştirmeye hiçbir zaman mecbur tutulmamışlardır ve Müslüman Mısır'ın bütün tarihinde Diocletian'ın yaptığı zulüm ile mukayese edilebilecek hiçbir tedbire rastlanmaz" denilerek hakikat ifade edilmiştir.¹⁰⁸ Bk. Erdem, "Kıptî Kilisesi Üzerine", 161; Wiet, *Kıptîler*, 6: 720.

¹⁰⁹ Atiya, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, 102.

halkın büyük bir kısmı Kıptî dilini günlük hayatta kullanmaya devam etmiştir. Arapçanın resmî dil olarak kullanılmaya başlanması ve ihtidâ hareketleri sonucunda Müslüman olanların Arapçayı öğrenmeye yönelmeleri üzerine, Kıptî dili birkaç asır içinde günlük hayatta kullanılmaz olmuş, yalnız kiliselerde ibadet dili olarak varlığını devam ettirmiştir.¹¹⁰

Velîd b. Abdülmelik döneminde Hıristiyanların ayrıcalıklı konumlarını yitirdiklerini ve herkesin kendi haklarına uygun bir hayatı yaşadıklarını görüyoruz. Bu noktada Emevî caminin yapımı önemli bir örnektir. Daha önce Muâviye ve Abdülmelik b. Mervân döneminde gündeme gelen Yuhanna Kilisesi'nin Dımeşk'teki camiye ilâve edilmesi teklifi Hıristiyanlar tarafından kabul görmemiş, en son olarak Velîd b. Abdülmelik döneminde kilise yıkılmış ve arazi mescid inşaatına dâhil edilmiştir.¹¹¹ Ancak kilise keyfi olarak yıkılmamıştır. Yan yana olan bu iki mabetten cami Müslümanlara yetersiz gelince Hıristiyanlara bir teklif götürülmüş fakat onlar teklifi kabul etmemiştir. Sonunda Müslüman ve Hıristiyanlardan oluşan bir komisyon tarafından yapılan inceleme neticesinde kilise arazisinin kılıçla fethedilen topraklara dâhil olduğu tespit edilmiştir. Bu kilisenin camiye ilâve edilmesi karşılığında Velîd tarafından kendilerine dört kilise verilmiş ve Büyük Mâr Yuhanna kilisesi yaptırılmıştır.¹¹²

Abdullah b. Abdülmelik'in (86-90/705-709) valiliği döneminde Mısır'da fiyatların aşırı yükseldiği görülür. İlk defa Hz. Ömer döneminde alınan meks vergisi,¹¹³ İslâm devletine tüccar olarak giren harbîlerden 1/10, zimmî tacirlerden 1/20 ve Müslümanlardan da 1/40 oranında yılda bir defa olmak üzere alınmıştır. Meks vergisinin miktarı vali Abdullah zamanında artmıştır. Bu artırımlardan sonra, Mısır'da enflasyon meydana gelmiş, halk da bu duruma isyan etmiştir. Bu sebeple Abdullah, mekîs diye lâkaplanmıştır.¹¹⁴ Yine o zamana kadar idarî ve malî birçok iş Antonâs¹¹⁵ isminde bir Kıptînin sorumluluğundaydı. Abdullah bu kişiyi azletmiş ve yerine İbn Yerbû el-Fezârî diye isimlendirilen Hımslı bir kişiyi getirmiştir.¹¹⁶ Abdullah Mısır'da yaşanan bu olayların sorumlusu olarak İmrân b. Abdurrahman el-Hasenî'yi görmüş ve 89/707'de İmrân'ı görevden almıştır.¹¹⁷

¹¹⁰ DîA, "Kıptîler", 25: 425.

¹¹¹ Belâzûrî, *Fütûhu'l-büldân*, 147.

¹¹² Ali el-Tantavî, *el-Câmiu'l-Ümevî fî Dımaşk* (Dımaşk: ts), 39.

¹¹³ Sözlükte "vergi tahsili, kesinti, gümrük resmi, bâc, fiyat indirimi, eksiklik" gibi anlamlara gelen meks geniş anlamıyla "hesap veya kesenek, kesinti, vergi/resim" anlamına gelir. Dar anlamıyla ise bir ülkedeki mahallî idarelerin kendi bölgelerine giren ticaret mallarından rıhtımlar, sınır gümrükleri, şehir kapıları, köprübaşları, derbendler, kapanlar veya pazarlarda aldıkları duhûliye resimlerini ifade eder. Bk. Cengiz Kallek, "Meks", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28: 583.

¹¹⁴ Kindî, *Kitâbu'l-vulât*, 52.

¹¹⁵ Kindî bu kişinin ismini "Eşnâs" olarak verir. Bk. Kindî, *Kitâbu'l-vulât*, 52.

¹¹⁶ Makrizî, *Hıtat*, 1: 184; Kindî, *Kitâbu'l-vulât*, 52; Rufeyle, *Târîhu'l-ümmeti'l-Kıptîyye*, 68.

¹¹⁷ Kindî, *Kitâbu'l-vulât*, 245-246.

Abdullah o güne kadar Kıptîce olan divanların dilini Arapçaya çevirmiştir. ¹¹⁸ Aynı şekilde şehir ve köylerin isimleri de Kıptîce aslından Arapçaya çevrilmiştir. Menessa, onun Mısır'a valilik görevine geldiğinde arşı titretecek şekilde Hıristiyanlara şiddetle muamele ettiğini, sofraya oturduğunda önünde bir Kıptî'nin kesilmesini emrettiğini, Kıptî kanının aktığını görmekten haz aldığını belirtir. Aynı zamanda idarecilerin Kıptîlerin defni için çok yüksek meblağlar talep ettiğini ve bu yüzden İslâm'a girmeye mecbur kaldıklarını, bir kısmının hicret etmek zorunda kaldığını, bazılarının da açlıktan öldüğünü, çok sayıda kilisenin yıkıldığını, ibadetlerin yapılamaz olduğunu ifade etmiş ve sonunda Abdullah'ın azledilerek insanların nefes aldığını eklemiştir. ¹¹⁹ Bu dönemde Kıptîlere sert davranılmıştır. Hıristiyan din adamlarının diğer insanlardan ayırt edilebilmeleri için giydikleri kukuletalı cübbelerle ilgili bir yasakla da karşılaşmaktayız. ¹²⁰ Ancak Menessa'nın sözlerini de gerçeği tam olarak yansıtmayan abartılı ifadeler olarak değerlendirmek gerekir.

Halife Velid b. Abdülmelik (86-96/705-714) döneminde Mısır valisi Abdullah b. Abdülmelik'in Hıristiyanlara sert muamelelerinden sonra Kurre b. Şerîk (90-96/709-715) Mısır valisi olmuştur. Onun görev yaptığı dönemde selefinin yolundan giderek insanlara zulmettiğine, kötü ahlâklı olduğuna, Hıristiyanlara daha önce eşi benzeri görülmemiş bir şekilde şiddetle muamele ettiğine dair birtakım bilgiler mevcuttur. ¹²¹

Kurre, Eşkû (Aphrodito) bölgesi Kıptî din adamlarına yazdığı mektupta kendisinden önceki vali döneminde bölgeleri için takdir edilen vergilerin eksik gönderildiğini belirterek bunun tam gönderilmesini emretmiştir. ¹²² Nitekim Mısır'da vali olarak bulunan Kurre döneminde rahiplerden cizye alınmamış, ancak Süleyman b. Abdülmelik'in (96-99/715-717) Mısır haraç âmili olan Üsâme b. Zeyd et-Tennûhî, ¹²³ yeniden rahiplerin sayımını yaptırarak kişi başına bir dinar cizye almaya devam etmiştir. ¹²⁴ Böyle bir uygulamaya gidilmesinin sebebi, pek çok Hıristiyanın cizye vermemek için rahip olması, böylece vergiden muaf tutulmaları olmalıdır.

Menessa, Kurre'nin ruhbanlara cizyeyi ağırlaştırdığını, İskenderiye divan kâtibinin ve onun dışında ölen birçok kişinin mallarını aldığını, kararlaşdırılanın dışında 100 bin dinar vergi koyduğunu, Kıptîlere zulmettiğini zikre-

¹¹⁸ Atiya, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, 31.

¹¹⁹ Menessa, *Târîhu'l-kenîseti'l-Kıptîyye*, 331.

¹²⁰ Kindî, *Kitâbu'l-vulât*, 52.

¹²¹ Makrizî, *Hitat*, 4: 408.

¹²² Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika*, 107.

¹²³ Menessa, Üsâme b. Zeyd'i Üsâme b. Yezîd olarak verir. Bk. Menessa, *Târîhu'l-kenîseti'l-Kıptîyye*, 332.

¹²⁴ Mehmet Erkal, "Cizye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8: 43.

der. Aynı zamanda Kıptilerin ibadetlerini küçümsediğini, zaman zaman maiyetindekilerle birlikte kiliselerine girerek onları ibadetlerinden alıkoyduğunu, baskı karşısında Kıptilerin göç etmeye başladığını anlatır. Ve yine o, bu dönemde İskenderiye kiliselerinin tahrip edildiğini, mermer sütunların ve süslemelerin yerlerinden sökülerek camilerde kullanıldığını ifade eder.¹²⁵

Kurre, kaynaklarda zalim,¹²⁶ kötü ahlâklı, fâsik,¹²⁷ davullu zurnalı içki meclisleri tertip eden hafif meşrep bir kişi olarak anlatılmıştır.¹²⁸ Yine kendisine İskenderiye'de suikast planlayan Haricileri ölümle cezalandırarak ne kadar sert yapılı olduğundan bahsedilmiştir.¹²⁹ Ancak İslâm Tarihi kaynaklarında onun Kıptilere zulmettiğine dair bilgi önceki dönemlere ait eserlerden sadece Makrizî'nin *Hitat*'ında mevcut olup diğer kaynaklarda yer bulmaz.¹³⁰ Son dönemde Menessa gibi bir kısım müellif bu konuyu dillendirmektedirler.¹³¹ Zirikli, Kurre'nin Abbâsîler dönemi tarihçileri tarafından fâsiklık ve zalimlikle itham edildiğini zikretmiştir.¹³² Bu bilgiler, bizim Kurre hakkında Kıptilere çok büyük zulümler yaptığına dair zikredilen iddialara ihtiyatla yaklaşmamıza sebep olmalıdır.

Emevîler döneminin dikkat çeken bir halifesi olarak Ömer b. Abdülaziz (99-101/717-720) ile ilgili de birtakım iddialar mevcuttur. Bazı müellifler Ömer b. Abdülaziz dönemini Hıristiyanlar açısından olumsuz bir dönem gibi göstermeye çalışırlarsa da bu gerçeklerle bağdaşmamaktadır. Ömer döneminde Hıristiyanlar daha önceki ayrıcalıklı ve aşırı müsamahalı konumlarını kaybederek İslâm hukukuna uygun muamele görmüşler ve bu yaşananlar bazı oryantalistlerin durumu hazmedememelerine sebep olmuştur. Zira Halifenin uygulamaları bu iddiaları bizzat yalanlamaktadır. Daha önceki Emevî idarecileri döneminde Hıristiyanlara ait olup da ellerinden alınmış bazı mabetler Ömer döneminde kendilerine geri verilmiştir. Bununla birlikte halife Ömer Hıristiyanlara idarî görevler vermemiştir. Fakat bu durum İslâm Hukukuna ve kendileriyle yapılan anlaşmalara aykırı değildir. Yine onun döneminde Hıristiyanların Müslümanlardan ayırt edilebilmesi için kıyafet düzen-

¹²⁵ Menessa, *Târîhu'l-kenîseti'l-Kıptiyye*, 331-332.

¹²⁶ Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *el-İber fi haberi men ğaber* (Beyrut: ts), 1: 78.

¹²⁷ Şemsüddîn Ebi'l-Muzaffer İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi tevârîhi'l-a'yân* (Dimeşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2013), 10: 101.

¹²⁸ Salâhuddîn Halil b. Aybek es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât* (Beyrut: 2000), 24: 172; Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzûrî, *Ensâbu'l-eşrâf* (Beyrut: 1996), 13: 208; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm* (b.y.: 2003), 2: 1158; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (Beyrut: 1985), 4: 409; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 24: 172.

¹²⁹ Kindî, *Kitâbu'l-vulât*, 56; Hayruddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrut: 2002), 5: 194.

¹³⁰ Makrizî, *Hitat*, 4: 408; Zehebî, *İber*, 1: 78; İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 10: 101.

¹³¹ Menessa, *Târîhu'l-kenîseti'l-Kıptiyye*, 331.

¹³² Zirikli, *A'lâm*, 5: 194.

lemesi ve evlerinde silah bulundurmamaları yönündeki uygulamalar hakların yerine getirilmesine yönelik uygulamalardır.¹³³ Rahiplerden cizye alınması konusunda Ömer b. Abdülaziz döneminde öncekilerden farklı bir durumla karşılaşılıyor. Halife, rahiplerden daha önce birer dinar olarak alınan cizyeyi iki dinara çıkarmıştır.¹³⁴

Ömer b. Abdülaziz halife olduğunda Mısırlılar kendisine Üsâme b. Zeyd hakkındaki şikâyetlerini iletmişlerdir. Ömer, Üsâme'nin yerine Eyyûb b. Şurahbîl'i göndermiştir. Ömer, Eyyûb'a Üsâme'yi tutuklayıp zincire vurmasını, ellerinden ve ayaklarından çarmlıha germesini ve kendisine göndermesini emretmiştir. Eyyûb denileni yapmış ancak Üsâme yarı yolda ölmüştür. Eyyûb b. Şurahbîl halka karşı adil bir kişiydi. Yaptıklarıyla Üsâme döneminin baskılarını unutturmuştur. Halk üzerindeki vergileri hafifleterek itibar sahibi olmuştur.¹³⁵

Zaman içerisinde halktan alınan vergiler günden güne azalmıştır. IX. asırda yılda üç milyon dinara kadar düşmüştür. Bu gerilemede Hıristiyanların İslâm'a girmelerinin de payı büyüktür. Atiya İslâm'a olan meylin sebebinin vergiden kaçmak olarak değerlendirmiş, Müslüman yöneticilerin bir ara devlet gelirlerini korumak için İslâm'a girişleri kısıtlama yoluna gittiklerini iddia etmiştir.¹³⁶ Ancak Ömer b. Abdülaziz döneminde yaşanan bir hâdise o döneme kadar Mısır'da Müslüman olan Kıptîlerden cizye vergisinin alınmadığını göstermektedir. Bu zaman aralığında Mısır'da idareci olarak Hayyân b. Şureyh vardı. Hayyân'ın Müslüman olan Kıptîlerden cizye almak istediği bilgisi halifeye ulaştığında o, "ey Hayyân! Senin Müslüman olan ehl-i zimmeden cizye alma niyetinde olduğumu duydum. Unutma ki Allah (cc); "Eğer tövbe ederler, namazı dosdoğru kılarlar, zekâtı verilerse onları kendi hallerine bırak. Şüphesiz Allah bağışlayandır, merhamet edendir" (Tevbe, 9/5) buyuruyor. Yine bir başka ayette ise; "Kendilerine kitap verilenlerden Allah'a ve ahiret gününe inanmayan, Allah ve Rasûlü'nün haram kıldığını haram saymayan ve hak dini kendine din edinmeyen kimselerle, küçülerek elleriyle cizye verinceye kadar savaşın" (Tevbe, 9/29) buyruluyor, diye mektup yazmıştır. Hayyân cizye alınmadığı takdirde gelirlerin azalacağı ve buna ihtiyaç olduğuna dair bir cevap gönderince; Ömer, "Ben seni Mısır'a ordu komutanı olarak görevlendirdim. Durumları biliyorum. Sen Müslüman olanlardan cizye almayı bırak. Allah, Peygamber'i vergi toplayıcısı olarak değil yol gösterici olarak gönderdi"¹³⁷ diye karşılık vermiştir. Bu mektup üzerine Hayyân Hıristiyanken Müslüman olanlardan vergi almaktan vazgeçmiştir. Onun döneminde zimmîlerle ilgili bir başka uygulama da içki ile ilgilidir. Halife, Mısır

¹³³ Yüksel, *Emevîler Döneminde Hıristiyanlar*, 78.

¹³⁴ Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika*, 111.

¹³⁵ Menessa, *Târîhu'l-kenîseti'l-Kıptîyye*, 333.

¹³⁶ Atiya, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, 103.

¹³⁷ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ* (Beyrut: 1990), 5: 299; Makrizî, *Hitat*, 1: 147.

valisine gönderdiği bir mektupla içki satışı yapılan ve içilen yerlerin yıktırılmasını emretmiştir.¹³⁸

Philip Hitti, Ömer b. Abdülaziz'i, Hıristiyan tebaayı zelil eden, onlara birtakım sınırlamalar koyan Emevî halifesi olarak nitelendirmektedir. Halifenin kamu görevlisi Hıristiyanların görevlerine son verilmesi, kendilerine ait kıyafetlerin yasaklanması, alınlarından sarkan zülüflerin kestirilmesi, deriden kuşakları olan ayırıcı elbiseler giydirilmesi, bineklerine eğersiz ve semer üzerinde binmeleri, yeni kiliseler bina edememeleri ve ibadet esnasında seslerini yükseltmemeleri gibi kurallar koyduğunu ilave etmiştir.¹³⁹ Onun zimmîler hakkında birtakım düzenlemeler yaptığı doğrudur. Ancak halife zimmîlere kötü davranmamış sadece yapılan anlaşmalara uygun hareket edilmesi yönünde valileri uyarmıştır. Hatta zimmîlere haklarının verilmesi, ibadethanelerinin tahrip edilmemesi, kendilerine insanca muamele edilmesi konularında da idarecilerini uyarmıştır. Halife Ömer hakkında bu şekilde eleştirilerin olması onun İslâmlaştırma politikası yürütmesi olmalıdır.¹⁴⁰

Ömer b. Abdülaziz'den sonra göreve gelen Yezid b. Abdülmelik (101-105/720-724) döneminde, kiliselerden insan tasvirlerinin kaldırılmaya çalışılması problemlere sebep olmuştur. Kiptîler arasında şiddet olayları yaşanmış, vergilendirmelerle ilgili sıkıntılar da işin içine girince isyanlar çıkmış ve bu isyanlar askerî tedbirlerle bastırılmıştır.¹⁴¹

Makrizî'nin *Hıtat* adlı eserinde verdiği bilgiye göre Halife Yezid b. Abdülmelik (101-105/719-724) döneminde rahiplerden cizye alan haraç âmili Üsâme b. Zeyd et-Tennûhî;¹⁴² ismi, kilisesi ve tarihi yazılı dövmeyi Rahiplerin ellerine yaptırmış, bunu taşımayanların ellerini kestirmiştir. Diğer taraftan vergi kaçırıcılar, ya boynu vurularak ya da darp edilerek öldürülmüştür. Vali, görevlilere kendisinde menşûr (izin belgesi, imtiyaz berati) bulunmayanlardan on dinar alınmasını emretmiştir. Tüm bölgelerde baskı uygulayarak, belgesi bulunmayan çok sayıda ruhban yakalanmıştır. O, kiliseleri yıkmış, haçları kırmış, heykelleri yok etmiştir. 104/722 yılında bu tür olaylara çokça rastlanmıştır.¹⁴³ Kiptîler vergiden kaçmak için çok farklı yollar denemişler, buldukları köyleri terk ederek tanınmayacakları yerleri tercih etmişlerdir. İdare bunları önlemek için hiç kimsenin bulunduğu yerden başka bir yere

¹³⁸ Kindî, *Kitâbu'l-vulât*, 58-59.

¹³⁹ Hitti, *İslâm Tarihi*, 326-327.

¹⁴⁰ Ali Aksu, "Emevîler Döneminde Sosyal Tabakalar", *İSTEM* 4/8 (2006): 78.

¹⁴¹ Aslıhan Arslantürk Şimşek, *Ortadoğuda Kimlik Sorunu ve Kiptîler* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2010), 42; İsmail Hakkı Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001), 118.

¹⁴² Menessa ve Rufeyle Üsâme b. Zeyd ismini Üsâme b. Yezid olarak verir. Bk. Menessa, *Târîhu'l-keniseti'l-Kiptîyye*, 332; Rufeyle, *Târîhu'l-ümmeti'l-Kiptîyye*, 71.

¹⁴³ Makrizî, *Hıtat*, 4: 408-409; Rufeyle, *Târîhu'l-ümmeti'l-Kiptîyye*, 69-70; Kevser Beyazyüz, *Mısır'da Toplum, Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Yaşam (Fethinden Emevîler Döneminin Sonuna Kadar)* (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2015), 52.

menşûr olmaksızın gitmesine müsaade etmemiştir.¹⁴⁴ Üsâme'nin Süleyman b. Abdülmelik zamanında Mısır'dan 12 milyon dinar vergi topladığı rivayet edilmiştir.¹⁴⁵

Kıptîlerin yoğun bir şekilde İslâm'a girmeleri vergi gelirlerinin düşmesine sebep olmuştur. Ruhbanların sayısını tespit için harekete geçilmiş ve farklı yerlerde sayımlar yapılmıştır. Özellikle Hubeyb vadisinde altı binden fazla rahip tespit edilmiştir. Her birine bir dinar vergi koyulmuş, kendilerine izin verilmeden hiç kimsenin rahip olamayacağı bildirilmiştir.¹⁴⁶

Vali Eyyûb b. Şurabhîl'den sonra Mısır'da Yezid b. Abdülmelik tarafından 101/719'da göreve getirilen Bişr b. Safvân halka müsamaha göstermiştir.¹⁴⁷ Bişr'den sonra Hanzale b. Safvân Mısır'a vali olmuştur. Üsâme b. Zeyd ise haraç âmîlliği görevine devam etmiştir. Hanzale b. Safvân, 102/720'de Emevî halifesi II. Yezîd tarafından kardeşi Bişr b. Safvân'ın (101-102/719-720) yerine Mısır valiliğine tayin edilmiştir. Bu Hanzale'nin (102-105/720-723) birinci valilik görevidir. Üç yıl sonra azledilerek yerine Muhammed b. Abdülmelik (105/723), onun birkaç ay süren valiliğinden sonra da Hür b. Yusuf (105-108/724-727) valilik görevine getirilmiştir.¹⁴⁸

Hişam b. Abdülmelik (105-125/723-742), Yezîd b. Abdülmelik (101-105/719-723)'ten sonra hilâfete geldiğinde halka adil davranmıştır. Kıptîler haraç âmîllerinin zulmünden kendisine şikâyette bulunmuşlardır. Hişam, valisine yapılan anlaşmaya uygun bir şekilde muamele edilmesi yönünde talimat vermiştir. Fakat bu talimat valilerle haraç âmîllerinin işbirliği sebebiyle istenilen faydayı sağlamamıştır.¹⁴⁹

Hür b. Yusuf'un valiliği döneminde Mısır haraç âmili olan Ubeydullah ibnü'l-Habhâb,¹⁵⁰ Hişam b. Abdülmelik'e mektup yazmış, Mısır topraklarının daha fazla vergiyi kaldırayabileceğini söyleyerek her bir dinara bir kırat¹⁵¹ artırıma gitmiştir. Böylece toplanan vergide %4 oranında bir artış söz konusu olmuştur.¹⁵² Malî yükümlülüklerinin arttırılmasının yanı sıra vergilerin toplanması sırasında kötü muamelelere de maruz kalan ve duruma isyan eden Kıptîler, vergi ödemeyi durdurarak Tennû, Nümeyy, Kurbeyt, Tarâbiye ve Havfu's-Şarkiyye bölgelerinde ayaklanmışlardır. Hür onların üzerine divana kayıtlı askerlerden oluşan bir birlik göndermiş, birçok Kıptî çıkan olaylarda hayatını kaybetmiştir. 107/725'de çıkan bu isyan daha öncesinde sakin bir

¹⁴⁴ Makrizî, *Hıtat*, 4: 409; Atçeken, *Hişam b. Abdülmelik*, 120.

¹⁴⁵ Makrizî, *Hıtat*, 1: 185.

¹⁴⁶ Menessa, *Târîhu'l-kenîseti'l-Kıptîyye*, 330; Rufeyle, *Târîhu'l-ümmeti'l-Kıptîyye*, 69-70.

¹⁴⁷ Menessa, *Târîhu'l-kenîseti'l-Kıptîyye*, 334.

¹⁴⁸ Kindî, *Kitâbu'l-vulât*, 60-62.

¹⁴⁹ Makrizî, *Hıtat*, 4: 409; Menessa, *Târîhu'l-kenîseti'l-Kıptîyye*, 334; Rufeyle, *Târîhu'l-ümmeti'l-Kıptîyye*, 72.

¹⁵⁰ Makrizî eserinde Ubeydullah'ın ismini Abdullah olarak verir. Bk. Makrizî, *Hıtat*, 1: 150.

¹⁵¹ Arabistan, Mısır ve Suriye'de 1 kırat, 1/24 miskal ya da 1/16 dirhem'e tekabül ettiği için 1 altın kırat=0,176 gr., 1 gümüş kırat=0,186 gr. dır. Bk. Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, 3.

¹⁵² Kindî, *Kitâbu'l-vulât*, 62; Atçeken, *Hişam b. Abdülmelik*, 118.

hayat yaşayan Kıptîlerin Mısır'daki ilk isyanı olmuştur.¹⁵³

Bu olaylar ve olayların çıkış sebepleri halifeye ulaşınca o, güney ve kuzeydeki Kıptîlerin hepsinin ayaklanmasından korkmuştur. Mevcut valiyi azlederek yerine Hafs b. el-Velid'i getirmiştir. Valiye yerli halkın tek tek sayılmasını ve toplanan verginin adil bir şekilde dağıtılmasını emretmiştir. Bu sayımda kadınlar, yaşlılar ve çocukların dışında cizye ödeyen Kıptîlerin sayısının beş milyonu aştığı görülmüştür.¹⁵⁴ Hafs b. el-Velid ve Velid b. Rifâa döneminde ise Kıptîler rahat bir dönem yaşamışlardır.¹⁵⁵

Abdurrahman b. Hâlid'in valiliği sırasında Mısır'ın Bizanslılar tarafından işgal edilme tehlikesi belirince Hanzale, Mısır valisi olarak Hişam b. Abdülmelik tarafından ikinci kez görevlendirilmiştir.¹⁵⁶ Hanzale (119-124/737-741), emir olarak ikinci valiliği döneminde bölgeye geldiğinde Hıristiyanlara katı davranmış ve kendilerine yüklenen haraç vergisini artırmıştır. Hanzale, Halifenin yerli halka yumuşaklıkla davranın diye emretmesine rağmen kibirli, zalimane davranmış ve insanlar için konulmuş belirli miktardaki vergiyle yetinmemiştir. Toprağa, gayrı menkullere ve hayvanlara da vergi koymuştur. Onun uyguladığı en hafif ceza, üzerinde aslan resmi olan yüzüğü parmağında taşımayan mükelleflerin elini kesmek olmuştur.¹⁵⁷

Saîd bölgesi ile birçok şehrin Kıptîleri 121/739'da 13 yıl görevde kalan patrik Mihail döneminde anlaşmayı bozarak Hanzale'nin valiliğinde haraç âmillerine ikinci kez isyan etti.¹⁵⁸ İsyancılar haraç âmillerini topraklarından çıkardılar. Valinin askerleriyle aralarında büyük olaylar yaşandı ve çıkan olaylarda çok sayıda kişi öldürülerek isyan bastırılmıştır.¹⁵⁹ Kıptîler Hanzale'yi tekrar halifeye şikâyet etmişler ve halife de onu görevinden azletmiştir. Yerine Hafs b. el-Velid isminde Mısırlılar nezdinde adalet ve güzel hasletleriyle bilinen bir kişi gelmiştir. Fakat onun valiliği uzun sürmemiştir. Bu arada halife Hişam da vefat etmiştir. Halkın çoğunluğu, özellikle de Hıristiyanlar bu duruma çok üzölmüşlerdir.¹⁶⁰

Menessa, Hasan b. Atâiyye ve Hafs b. el-Velid dönemlerinde de vergilerin arttığını, Kıptîlere eziyet edildiğini Piskoposlardan birçoğunun bu katı uygu-

¹⁵³ Makrizî, *Hitat*, 1: 150; Ahmet Abdürrezzâk Ahmet, *Târîhu Mısır ve Âsâruha'l-İslâmî münzü'l-Fethi'l-Arabî hattâ Nihâyeti'l-Asri'l-Fâtımî* (Kâhire: 1993), 55.

¹⁵⁴ Menessa, *Târîhu'l-kenîseti'l-Kıptîyye*, 334.

¹⁵⁵ Rufeyle, *Târîhu'l-ümmeti'l-Kıptîyye*, 73.

¹⁵⁶ Kindî, *Kitâbu'l-vulât*, 67-68.

¹⁵⁷ Makrizî, *Hitat*, 4: 409.

¹⁵⁸ Kindî, *Kitâbu'l-vulât*, 68.

¹⁵⁹ Makrizî, *Hitat*, 1: 150; Cemaleddin Yûsuf İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-zâhira fî mulûki Mısır ve'l-Kâhira* (Mısır: Dâru'l-Kütüb, ts), 1: 281; Rufeyle, *Târîhu'l-ümmeti'l-Kıptîyye*, 73; Atçeken, *Hişam b. Abdülmelik*, 120; Menessa, *Târîhu'l-kenîseti'l-Kıptîyye*, 335.

¹⁶⁰ Rufeyle eserinde Hanzale'den sonra valilik görevine Velid geldi demekte. Ancak kaynaklar Hafs b. el-Velid'in ismini zikreder. Muhtemelen Rufeyle yanlış bir bilgi aktarmaktadır. Bk. Rufeyle, *Târîhu'l-ümmeti'l-Kıptîyye*, 74.

lamaların neticesinden korkarak halklarını kurtlara kurban edercesine kordudan manastırlara gizlendiklerini iddia etmiştir. Ayrıca bu dönem aralığında kimi iğrenç zulümlerden kurtulmak için, kimi de sadece kelime-i şehadetini söyledikleri takdirde kendilerini affedeceklerine dair söz veren valilerin ayartmaları neticesinde isim olarak Müslüman olsa da fiiliyatta Hıristiyan olarak hayat sürdürmüşlerdir, diye ilave etmiştir.¹⁶¹ Ancak sadece on altı gün¹⁶² valilik makamında kalan Hasan b. Atâiyye'nin bu fiilleri ne zaman işlediği bir soru işareti oluşturmaktadır.

Mervân b. Muhammed 127/744'de hilafeti İbrahim b. Velid'den gaspetmiştir. Mervân Mısır'a Havsere b. Süheyl'i vali yapmıştır. Havsere döneminde Kıptiler biraz rahatlamışlardır. Bu dönemde Patrik olan Mihail vaktinin büyük bir kısmını baskı dönemlerinde mesih inancını inkâr edenlerin yaptıkları tövbeleri kabul etmekle geçirmiştir.¹⁶³

Ancak bu dönemde içerde yaşanan bazı siyasî kaynaklı kaos ortamlarında Kıptiler istemeseler de kendilerini bu olayların içinde bulmuşlardır. Emevîlerin son zamanlarında Abbasî ihtilalcileri ile Emevîler arasındaki çekişme Müslüman halkı olduğu kadar gayr-ı Müslimleri de olumsuz etkilemiştir. Son Emevî halifesi Mervân b. Muhammed ülkesinde yaşanan sıkıntılar sebebiyle son kale olarak gördüğü Mısır'a sığınmak istemiştir. Çünkü başka yerlerde kendisine destek kalmamıştı. Fakat Mervân Mısır'ı valilerin ve haraç âmillerinin kötü yönetimleri sebebiyle karışıklıklar içinde bulmuştur.¹⁶⁴ Mısır'a kaçmasıyla yaşanan şiddetli çarpışmalarda, çok sayıda Kıptî hayatını kaybetmiştir. Öyle ki Mervân b. Muhammed'in askerleri Kıptilerin mallarını zorla almışlar ve ruhban sınıfının yerlerine zarar vermişlerdir. Mervân'ın askerleri Saîd şehrini terk ederken birçok kişiyi öldürmüşlerdir. Aynı zamanda buradaki kiliseler de zarar görmüştür.¹⁶⁵

Emevîler döneminin sonuna geldiğinde 132/750'de Raşîd'de Kıptiler ayaklanmışlardır. Mervân b. Muhammed üzerlerine ordu göndermiş ve isyanı bastırmıştır.¹⁶⁶ İbn Haldûn, Mervân b. Muhammed'in halifeliği döneminde İskenderiye ve Mısır'da Hıristiyanların şiddetle karşılaştığını, mala hasar tazminatı aldıklarını ve İskenderiye patriği Mihail'in tutuklandığını ifade etmektedir.¹⁶⁷

Emeviler döneminde olduğu gibi sonrasında da Mısır topraklarında

¹⁶¹ Menessa, *Târîhu'l-kenîseti'l-Kıptiyye*, 335.

¹⁶² Kindî, *Kitâbu'l-vulât*, 72.

¹⁶³ Menessa, *Târîhu'l-kenîseti'l-Kıptiyye*, 335-336.

¹⁶⁴ Menessa, *Târîhu'l-kenîseti'l-Kıptiyye*, 336.

¹⁶⁵ Sağlam, *Tolunoğulları*, 35.

¹⁶⁶ Ahmet Abdurrezzâk, *Târîhu Mısır*, 56; Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, 119-120.

¹⁶⁷ Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn* (Beyrut: 1988), 2: 271; Makrizî, *Melkânî Kilisesi'nin Mısır'da Patriksiz 77 yıl geçirdiğini nakleder*. Bk. Makrizî, *Hıtat*, 4: 409.

Kiptîlerin rol aldığı ekonomik sebepli irili ufaklı birçok ayaklanma yaşanmıştır. Bunlar da öncekiler gibi bastırılmıştır.¹⁶⁸ Ağırlıklı olarak malî baskıdan kaynaklı ayaklanmaların ilki 107/725'de olmuştur. Daha sonraları 121/739 ve 132/750'de yaşanmıştır. Abbâsîler döneminde 150/767 ve 156/773'de de isyanlara rastlanmıştır.¹⁶⁹ Kiptî ayaklanmalarının en büyüğü Halife Me'mûn döneminde 830'lu yıllardaki Başmurî isyanıdır.¹⁷⁰ Baskılara boyun eğmek istemeyen Başmurîler'in isyanını Afşin bastırmıştır. Bu Kiptîler'in yönetime yönelik son başkaldırısı olmuştur.¹⁷¹

SONUÇ

Eski zamanlardan beri Mısır'ın yerli halkı olarak isimlendirilen Kiptîler, Hıristiyanlığın Mısır'a girmesiyle bu dini benimsemeye başlamışlardır. Her ne kadar Hıristiyanlık ilk döneminde Mısır'a girmiş olsa da bu dinin varlığına bu topraklarda kesin gözüyle bakılan dönem III. yüzyıl olarak kabul edilir.

Romalı idarecilerin asırlar boyunca Mısırlılara uyguladıkları dinî, mezhepsel ve ekonomik baskılar halkın yönetime karşı nefret duymasına sebep olmuştur. Hıristiyan halkın çoğunluğu Mısır Kiptî kilisesinin resmi mezhebi olan Ya'kûbliğe bağlıydı. Bu durum Roma idaresine bağlı Melkânî mezhebi mensuplarının Kiptîlere kötü davranmasına sebep olmuştur. Yerli halkın içinde bulunduğu bu mezhepsel ayrışma Müslümanlara fetih sırasında büyük avantaj sağlamıştır. Kiptî halk, idarecilerinin kendilerinden beklediği desteği sağlamamış, tam aksine bazı yerlerde Müslümanlara lojistik ve askeri destekte bulunmuştur.

Müslümanların Mısır'ı fethetmesiyle Kiptîler İslâm hâkimiyeti altında bazı yasaklar haricinde dinî açıdan herhangi bir kısıtlamaya maruz kalmamışlar, rahatça inançlarının gereklerini yerine getirmişler, gündelik yaşamlarını devam ettirmişlerdir. Ancak Emevî idaresinin ekonomik talepleri nedeniyle bir kısım idareciler döneminde zaman zaman vergiler ağırlaştırılmış ve mağduriyetler yaşanmıştır.

Hulefâ-i Râşidîn dönemi dâhil Emevîler döneminde Müslüman idarecilerin Hıristiyan halka uyguladıkları hoşgörülü yaklaşım sebebiyle Kiptîler arasında İslâm hızla yayılmıştır. Bir kısım Batılı araştırmacı Kiptî halkın İslâm'a yönelişini Kiptîlerin ödemekle yükümlü tutuldukları verginin ağırlığına ve Arapların sosyal hayata hâkim olmaya başlamasıyla işlerini kaybetmek istemeyen Kiptîlerin din değiştirmek zorunda kaldığı iddiasına dayanmaktadır. Ancak vergiler her zaman değil, bazı idareciler zamanında artırılmıştır. Dolayısıyla ekonomik şartların her zaman bu kadar zorlayıcı ol-

¹⁶⁸ Makrizî, *Hıtat*, 1: 151.

¹⁶⁹ Wiet, "Kiptîler", 6: 721.

¹⁷⁰ Atiya, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, 106.

¹⁷¹ Wiet, "Kiptîler", 6: 722.

maması bu görüşe katılmaya engeldir. Diğer taraftan sosyal şartların değişmesinin din değişikliklerine de sebep olduğu iddiası da gerçekleri karşılama-maktadır. Eğer öyle olsaydı halkın sadece cüz'i bir kısmı İslâm'a girer, din de-ğiştirmeler kitle hareketine dönüşmezdi.

Kaynaklarda Emevîler döneminde Kıptî halkın maruz kaldıkları birta-kım baskılar sebebiyle idarecilere karşı zaman zaman isyan hareketlerine gi-riştikleri yönünde bazı rivayetler bulunsa da, çalışma konumuzun tarihleri aralığında yaklaşık bir asrı aşan süre zarfında Kıptîlerin çok rahat oldukla-rını, inançlarına ve geleneklerine bağlı olarak huzurlu bir hayat sürdüklerini söylemek mümkündür. Ağırlıklı olarak ekonomi kaynaklı üç önemli ayaklan-manın yaşandığı bu dönemi sadece gayr-i Müslimlerin değil Müslümanların da zarar gördüğü bazı ara dönemler olarak görmek gerekir.

KAYNAKÇA

- Abdülhâdî, Cemal. *Fethu Mısır*. Kâhire: Dâru't-Tevzi' ve'n-Neşri'l-İslâmî, 1999.
- Ahmet, Abdürrezzâk Ahmet. *Târîhu Mısır ve âsârûha'l-İslâmî münzû'l-fethi'l-Arabî hattâ nihâyeti'l-asri'l-Fâtımî*. Kâhire: Dâru'l-Fikr, 1993.
- Aksu, Ali. "Emevîler Döneminde Sosyal Tabakalar". *İSTEM* 4/8 (2006): 63-81.
- Anter, İsmail Ahmed – Abbâdi, Hüsâm. *Delîl muciz li âsârî'l-medîneti'l-İskenderiyye*. İskenderiye: Müessesetü Şebâbi'l-Câmia, ts.
- Artokça, İzzettin. *Kıptîler*. Ankara, 2013.
- Atçeken, İsmail Hakkı. *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.
- Atiya, Aziz Suryal. *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*. Trc. Nurettin Hiçyılmaz. İstanbul: Doz Yayınları, 2005.
- Baş, Ayşenur. *Papa III. Şenuda Döneminde Mısır'da Kilise-Devlet ve Kıptî-Müslüman İlişkileri*. Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2013.
- Belâzûrî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir. *Ensâbu'l-eşraf*. Thk. Süheyl Zekkar - Riyad ez-Zirikli. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996.
- Belâzûrî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir. *Fütûhu'l-büldân*. Trc. Mustafa Fayda. İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.
- Beyazyüz, Kevser. *Mısır'da Toplum, Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Yaşam (Fethinden Emevîler Döneminin Sonuna Kadar)*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2015.
- Bolay, Süleyman Hayri. *Felsefî Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1997.
- Çelik, Mehmet. "Süryani Kaynaklarına Göre İmparator Marcian'ın İskenderiye Kütüphanesini Yaktırması (1 Ağustos 455)". *Firat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10/1 (2000): 51-67.
- Çelik, Mehmet. *Bizans İmparatorluğunda Din-Devlet İlişkileri I*. İzmir, 1999.
- DİA, "Kıptîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25: 424-426. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Durant, William James. *Kıssatu'l-hadâra*. Trc. Zeki Necip Mahmut. Beyrut, 1988, 12.
- Duygu, Zafer. *Hıristiyanlık ve İmparatorluk (Geç Antikçağ'da Kilise-Devlet İlişkileri ve Kristoloji Paradigmaları)*. İstanbul: Divan Kitap, 2017.

- Ebû Râbiye, Abdulhâlik Seyyid. *Amr b. el-Âs, beyne yedeyi't-târîh*. Kâhire: ez-Zehrâ li'l-A'lâmi'l-Arabî, 1988.
- Ebu'l-Ferec el-Bağdâdî, Kudâme b. Ca'fer. *Kitâbu'l-harâc*. Bağdat: Dâru'r-Reşid, 1981.
- Erbaş, Ali. *Hıristiyanlık'ta Reform ve Protestanlık Tarihi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Erdem, Mustafa. "Kıptî Kilisesi Üzerine Bir Araştırma". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36/1 (1997): 143-178.
- Erkal, Mehmet. "Cizye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8: 42-45. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Eroğlu, Ahmet Hikmet. "Hıristiyanların Bölünme Sürecine Genel Bir Bakış" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41 (2000): 309-325.
- Gök, Murat. *İslâm Tarihi ve Medeniyetinde İskenderiye Şehri*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2018.
- Harpûtî, Husnî. *el-İslâm ve ehlü'z-zimme*. Kâhire, 1969.
- Hasan, İbrahim Hasan. *Siyasî, Dini, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*. İstanbul, 1985-1987.
- Hinz, Walther. *İslâm'da Ölçü Sistemleri*. Trc. Sevim Acar. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1990.
- Hitti, Philip Khuri. *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*. Trc. Salih Tuğ. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2011.
- İbn Abdilber, İbn Ömer Yûsuf b. Abdullah. *el-İstîâb fi ma'rifeti'l-ashâb*. Thk. Ali Muhammed el-Becavî. Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1992.
- İbn Abdilhakem, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdillâh. *Fütûhu Mısr ve'l-mağrib* Port Saîd: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1995.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed. *Târîhu İbn Haldûn*. Thk. Halil Şehâde. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1988, 2.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 1988, 8.
- İbn Sa'd, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. Thk. Muhammed Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
- İbn Tağriberdî, Cemaleddin Yûsuf. *en-Nücûmu'z-zâhira fî mulûki Mısr ve'l-Kâhira*. Mısır: Dâru'l-Kütüb, ts.
- İbnü'l-Cevzî, Şemsüddîn Ebi'l-Muzaffer. *Mir'âtü'z-zamân fî tevârîhi'l-a'yân*. Dımeşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2013.
- İskenderî, Ömer. *Târîhu Mısr ile'l-fethi'l-Usmânî*. Mısır, 1920.
- Kahle, Paul. *Zur Geschichte des mittelalterlichen Alexandria*. Berlin: Der İslâm, 1922.
- Kallek, Cengiz. "Meks". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28: 583-588. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Kapar, M. Ali. "Emevî Valilerinden Abdülazîz b. Mervân". *İSTEM* 4/8 (2006): 43-49.
- Kâşif, İsmail. "*Ta'ribu müctemei'l-İskenderiyye*". İskenderiye, 1973.
- Kâşif, İsmail - Served, Cemaleddin - Âşûr, Saîd Abdulfettah. *Mevsûatu târîhi Mısr abre'l-usûr*. Kâhire, 1993.
- Kilâî, Ebû Rebî Süleyman b. Mûsa el-Endelûsî. *el-İktifâ bimâ tezammenehû min meğâzi Rasûlillah ve's-selâseti'l-Hulefâ*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf. *Kitâbu'l-Vulât ve Kitâbu'l-Kudât*, Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1987.
- Makrizî, Ebû'l-Abbas Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkadir. *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr, bi zikri'l-hitat ve'l-âsâr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Marsot, Afaf Lutfi al-Sayyid. *Mısır Tarihi (Arapların Fethinden Bugüne)*. Trc. Gül Çağlalı Güven. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010.
- Moro, Muhammed. *Yâ Akbâta Mısra intebihû*. Kâhire, 1973.

- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmiu's-sahîh*. Dîmeşk, ts.
 Nüveyrî, Şihabuddîn Ahmed b. Abdulvehhâb. *Nihâyetü'l-ereb fi fûnûni'l-edeb*. Kâhire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2003.
- Özdemir, Mehmet. "Hanzale b. Safvân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16: 52-53. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Özkuyumcu, Nadir. *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi*. Manisa: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2007.
- Öztürk, Levent. *İslâm Toplumunda Hıristiyanlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012.
- Rufeyle, Yakup Nahle. *Târîhu'l-ümmeti'l-Kıptîyye*. Mısır, 2000.
- Sadeddin, İbrahim. *el-Mîlel ve'n-nihal ve'l-a'râk (Humûmu'l-ekalliyât fi'l-vatani'l-Arabî)*. Kâhire, 2018. 3.
- Safedî, Salâhuddîn Halil b. Aybek. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. Beyrut, 2000.
- Sağlam, Ahmet. *Tolunoğullarının Kuruluşundan İhşidîlerin Yıkılışına Kadar Mısır'da Gayr-i Müslimler*. Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi, 2011.
- Sâlim, Seyyid Abdülaziz. *Târîhu'l-İskenderiyye ve hadâratuhâ fi'l-asri'l-İslâmî*. İskenderiye: Müessesetü Şebâbi'l-Câmia, 1982.
- Sallâbî, Muhammed Ali. *Mü'minlerin Emiri Hz. Ömer*. Trc. Mehmet Akbaş. İstanbul, 2008.
- Sert, Ekrem. *Mısır Kıptî Kelimesi ve Günümüzdeki Durumu*. Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2017.
- Seyyid, Eymen Fuad. "İskenderiye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22: 574-580. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr Celaleddin. *Husnü'l-muhâdara fi târîh-i Mısır ve'l-Kâhira*. Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl. Mısır: Dâru İhyâi Kütübî'l-Arabî, 1967.
- Şimşek, Aslıhan Arslantürk. *Ortadoğuda Kimlik Sorunu ve Kıptîler*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2010.
- Takkûş, Muhammed Suheyl. *Târîhu'l-hulefâi'r-râşidîn (el-futûhât ve'l-incâzâti's-siyâsiyye)*. b.y.: Dâru'n-Nefâis, 2003.
- Tantavî, Ali. *el-Câmiu'l-Ümevî fi Dîmaşk*. Dîmaşk: Matbaatü'l-Hükûme, ts.
- Wiet, Gaston. "Kıptîler". *İslâm Ansiklopedisi*. 6: 716-733. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1967.
- Yuhanna, Menessa. *Târîhu'l-kenîseti'l-Kıptîyye*. Kahire: Mektebetü'l-Mehabbe, 1983.
- Yüksel, Mücahit. *Emevîler Döneminde Hıristiyanlar*. Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2016.
- Zağlûl, Sa'd. "el-İskenderiyyetü'l-İslâmîyye", *târîhu'l-Medîne mine'l-fethi'l-Arabî ile'l-asri'l-Fâtımî*. İskenderiye, 1963.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Târîhu'l-İslâm*. b.y., 2003.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *el-İber fi haberi men ğaber*. Beyrut, ts.
- Zeydan, Corci. *Târîhu Mısırî'l-hadîs (mine'l-fethi'l-İslâmî ilâ hâze'l-asr)*. Mısır: Matbaatü'l-Hilâl, 1925.
- Zirikli, Hayruddin. el-A'lâm. Beyrut, 2002.